

Tóth Sándor

A veszprémi székesegyház.
Vázlatos építéstörténet és tájékoztatás
a falkutatásokról, ásatásokról (2004)

A veszprémi egyházmegye múltjából 42.

Tóth Sándor

A veszprémi székesegyház

Vázlatos építéstörténet és tájékoztatás
a falkutatásokról, ásatásokról (2004)

Szerkesztette és az előszót írta: Fülöp András
A szöveget gondozta: Simon Anna és Fülöp András

Veszprém, 2024

A kötet megjelenését támogatta

Magyar
Építészeti
Múzeum

Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ

A kötet az NFKFIH K 134806. számú („OTKA”) pályázat
keretében és támogatásával készült.

A kötet megjelenését támogatta:
Pötzner Ferenc

Az összefoglalást fordította: Andrea Johnson
Borítótervezés: Gáty István

Nyomdai előkészítés: Bucsy Balázs

A borítón a veszprémi székesegyház toronysisak és
tetőszerkezet-felújítás utáni állapota
(1968 után, lelőhelye: VÉK 43717, 60. kép), illetve
Tóth Sándornak az északi mellékhajó homlokzatáról készített rajza
(VFL IX.9.c. no. 88/1. 2. kötet, 7. ábra) látható.

HU ISBN 978-615-82516-2-4
HU ISSN 0238-7190

© Fülöp András, 2024

© Simon Anna, 2024

© Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, 2024

Kiadja a Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár

Felelős kiadó: Dr. Karlinszky Balázs

Nyomdai munkálatok:
OOK-Press Nyomda, Veszprém

Megjelent 100 példányban

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	9
1. A VESZPRÉMI SZÉKESEGYHÁZ VÁZLATOS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE	17
2. TÁJÉKOZTATÁS A VESZPRÉMI SZÉKESEGYHÁZZAL KAPCSOLATOS FALKUTATÁSOKRÓL ÉS ÁSATÁSOKRÓL	33
3. BIBLIOGRÁFIA	83
4. ÁBRÁK	87
Summary.....	107

Tóth Sándor a székesegyház déli homlokzata előtt, 2007 tavaszán
(Fotó: Fülöp András)

ELŐSZÓ

2004-ben a veszprémi Szent Mihály-székesegyházról tudományos dokumentáció készült, melyet az építtető Veszprémi Főegyházmegye rendelt meg a terveket készítő Középülettervező (KÖZTI) Zrt-től. A dokumentáció apropója a főtemplom közelgő homlokzati felújítása volt, amelynek alátámasztásaként egy kiterjedt előtanulmányt és forrás-gyűjtést készített Tóth Sándor és Potzner Ferenc. Ahhoz, hogy ennek jelentőségét felbecsülhessük, emlékeznünk kell arra, hogy a 2000-es évek elején még nem volt részletes jogszabályi előírás arra vonatkozóan, hogy egy műemlék felújítása előtt milyen mélységű dokumentációt kell készíteni. Ennek ismeretében különösen értékesnek tartjuk, hogy mai mércével is egyedülálló alaposságú anyag készült, méltó a székesegyház történelmi, művészettörténeti és régészeti jelentőségéhez. E könyv ennek a dokumentációnak a Tóth Sándor által jegyzett részleteit tartalmazza. Olvasásakor figyelembe kell venni, hogy a dokumentáció elsődleges feladata az volt, hogy egyfajta segédletként szolgáljon a közelgő építészeti beavatkozáshoz. Emiatt a stílusa végig tárgyyszerű, sőt kifejezetten gyakorlatias, sőt, mint alább látni fogjuk, ez avatja kimondottan értékes és érdekes olvasmánnyá.

Tudománytörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy Tóth Sándor a veszprémi székesegyház építéstörténetét, beleértve a saját itt végzett kutatásait is, sosem dolgozta fel teljességgel. Munkássága során elsősorban a kőfaragványanyag, azon belül is a románkori faragott kövek időrendi helyzetét, stíluskapcsolatait vizsgálta, és bár ezzel összefüggésben természetesen kitért az építéstörténetre is, összefoglalva, egységes koncepcióba foglalva sohasem publikálta. Az 1968-tól kezdett helyszíni falkutatásait és ásatásait 1974 elejéig folytathatta, amikor is akkori munkáltatója, az Országos Műemléki Felügyelőség „levette” a területről, mondván, hogy aprólékos munkája időigényes, és a végét nem lehet kivárni. Ez a kudarc indította arra, hogy a helyszíni műemléki kutatásokkal szakítson, figyelmét az egyetemi oktatás felé fordítsa, és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének tanáráként közepkoros művészettörténészek generációit indítsa el pályáján.

Mindennek fényében érthetjük meg igazán, milyen jelentőséggel bírt, hogy a KÖZTI tervezőjének, Potzner Ferencnek sikerült őt megnyernie a közelgő felújítás előtanulmányaira. Ennek során ismét átolvasta korábbi dokumentációit (az 1970-es évek elejétől ezek inkább már csak összefoglalónak nevezett, ám ugyanolyan részletes jelentések voltak), jegyzeteit, áttekintette többé-kevésbé elkészült felmérési rajzait, és ezek nyomán egy egységes szerkezetbe foglalt építéstörténetet vetett papírra. Ez – a számos nyitva maradt kérdés ellenére is – tükrözte azt a koherens képet, ami a fejében mindvégig megvolt, de csak ekkor, a homlokzathelyreállítás praktikus igényeiből fakadóan öltött formát leírt változatban. Ez indokolja elsősorban, hogy publikáljuk a dokumentációt. Hozzá kell tennünk, hogy a veszprémi főtemplom építéstörténete (még ennél is) bonyolultabb. A homlokzatok vonatkozásában ugyanis még csak-csak megrajzolható volt egy viszonylag letisztult periodizáció, ugyanakkor, ha a templombelsőt is hozzávennénk, jóval komplikáltabb lenne a kép. Ezt a szerző is jól tudta, de ezekre ez alkalommal nem kellett kitérnie, miközben az olvasónak, illetve a jelen és jövő kutatóinak mindenképpen érdemes szem előtt tartania.

A szóban forgó dokumentáció egy gépirat; címe: *Veszprém, Szent Mihály székesegyház tudományos dokumentáció*. Megtalálható a Veszprémi Főegyházmegye Műszaki Irodáján, hiszen a dokumentáció elsősorban műszaki célokat szolgált. Kutatható továbbá a Veszprémi Főegyházmegyei Leváltárban VFL IX.9.c. no. 88/1. (2. kötet) jelzet alatt, mivel egyben történelmi, régészeti, illetve művészettörténeti léptékekkel is mérhető. Mint műemlékkel foglalkozó anyagot, a Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK) Tervtára is őrzi, 47.182. ltsz. alatt.

Tagolása az alábbiak szerint alakult: az I. fejezet címe *Tanulmánykötet – építészettörténet*, amely az épület alapadatait, építészeti leírását tartalmazta. Ami számunkra igazán lényeges, megtalálható benne 3. pontban egy olyan alfejezet, amely *A veszprémi székesegyház vázlatos építéstörténete* címet viselte; a középkorra vonatkozó első részének szerzője Tóth Sándor, második fele a székesegyház 1907. évben kezdődött átépítését dokumentáló Ádám Iván lényeges megállapításai, meghatározott szisztémában, illetve az Aigner Sándor féle tervek rendszerbe foglalása a dokumentáció könnyebb megértéséhez, Potzner Ferentől. Előbbi képezi jelen kötetünk első fejezetét. A Tóth Sándor-féle építéstörténeti vázlat kronologikus sorrendben halad, ugyanakkor bevallottan csak a legfontosabb történeti adatok felhasználásával kíséri végig a

székesegyház építéstörténetét 1907-ig. Önmagában azonban már az a tény, hogy e történeti adatokat Tóth Sándor szelektálásában olvashatjuk, felbecsülhetetlen érték. Ehhez az alfejezethez forrás-irodalomjegyzék is kapcsolódott, amit kiegészítettünk az azóta született, újabb szakirodalommal. A Potzner Ferenc által összeállított rész közlése alól felment minket az a tény, hogy Ádám Iván feljegyzéseit már a maga korában publikálta, ugyanígy a közelmúltban az átépítést kísérő fényképsorozat modern kiadásban is közlésre került, azaz a nagyközönség számára hozzáférhetőek.

A 2004-es gépirat II. nagy fejezete *Tanulmánykötet – régészet* címen került be a dokumentációba. Mindenekelőtt magáról a címről kell szólnunk. A régészet szó nagyon megtisztelő, és különösen építész körökben elhangzó, romantikus megnevezése mindannak, ami a valamiféle feltárással (ahogy manapság mondanák, „roncsolással”) járó kutatás. Valójában azonban ez a Tóth Sándor által összeállított fejezet túlnyomórészt falkutatási (épületkutatási), és kisebb részben a földfelszín alatti – azaz régészeti – adatokat tartalmaz (bár úgy látszik, ő maga sem tiltakozott a „régészet” szó ellen). A kutatási metódusok megoszlása a régészet és a falkutatás között nem tükrözi a székesegyház egészére vetíthető arányokat. Mivel jelen esetben a homlokzatfelújítás volt a kiindulópont, értelemszerűen a falkutatási megfigyelések kerültek túlsúlyba, régészet címen csak a falak tövében, kívül végzett feltárások kerültek be az anyagba. Számára voltaképpen mindegy is volt: mindkettőt ugyanazzal az analitikus szemlélettel és hasonló elvi alapokon álló módszertannal végezte. Az ő szemszögéből egy egyszerű törtkő falazat mindegyik építőköve egyformán értékkel és információval bírt – mintegy műtárgyként vagy régészeti leletként tekintett rájuk is –, hogy azután e részletekbe menő megfigyeléseket ismét „összerakja” egy új egészsé.

A 2004-es dokumentáció ezen fejezete, pontosabban annak Tóth Sándor által írt első fele alkotja kötetünk második részét. A gépiratban ennek alcíme: *Tájékoztató a veszprémi székesegyházzal kapcsolatos falkutatásokról és ásatásokról (1968–1985)*. Az előbbi, építéstörténeti fejezetben gyakorta hivatkozik erre *Tájékoztató...* címmel, így, ha a lábjegyzetben ezt olvassuk, feloldását ne keressük a bibliográfiában.

E fejezet elválaszthatatlan – a nyomtatott dokumentációba becsatolt – részét képezte 16 db rajzos ábra, amelyek kiemelt fontossággal bírtak a szigorú falkutatói-régészeti szakszöveg értelmezéséhez, így jelen kötetnek is ez a meghatározó illusztrációs anyaga. Megtalálható ugyanis köztük három alaprajz (1–3. ábra), amelyet kifejezetten ehhez a dokumentációhoz

készített, és a leíró szöveg ennek szisztémája szerint halad. A három alaprajz a főtemplom három különböző vízszintes síkon – az altemplom, a földszint, illetve az oratóriumok szintjén – történt elhelyezéséből származik. Mindhármát ugyanarra a négyzethálós rendszerre vetítette, ezeket kis-, illetve nagybetűkkel, illetve számokkal jelezte. Így pl. amikor a szövegben 4-6B megjelölést olvasunk, akkor e három alaprajz négyzethálós rendszere alapján tudjuk, hogy az északi mellékszentély északi faláról, az északi sekrestyéről és a főszentély északi, illetve északkeleti faláról értekezik (ez természetesen most mindig a külső homlokzatok tekintetében értendő).

Ennek az ábraanyagnak a nagyobb része (4–15. ábra) olyan kutatási rajzokat tartalmaz, amelyek szintén megkerülhetetlenek a szöveg megértéséhez. Ezek saját, felszerkesztett kutatási felmérései, melyeket elsősorban az 1968–1970 közötti dokumentációiból válogatott össze, kiemelt jelentőséget tulajdonítva nekik. Azoknál annnyival többek, hogy léptéket helyezett rájuk – ennél fogva számunkra is könnyebben közzé tehetőek –, másrészt olykor további jelölésekkel is ellátta őket a jobb értelmezhetőség kedvéért. Ilyen pl. a déli mellékhajó déli homlokzata (5. ábra), ahol a feltárt jelenségek külön kis számokat kaptak, és ezekre a szöveg közben is következetesen hivatkozott. A 16 db ábra végén szerénykedik a templom vázlatos periodizációs alaprajza. Ilyet Tóth Sándor azelőtt sosem közölt, itt mégis megtette, mivel enélkül a dokumentáció egésze használhatatlan lett volna.

Az itt közzé tett 2. fejezetben a szerző utal még további ábrákra is, amelyek a dokumentációhoz az akkor korszerűnek számító adathordozón, CD-n szerepeltek, és a KÖZTI-féle dokumentáció mellékletét képezték. E 66 rajz szinte kivétel nélkül kutatási felmérések beszkenelt változata, melyeket Tóth Sándor korábbi dokumentációiból válogatott össze, és ekként hivatkozott rájuk: pl. CD: 029 stb. Közlésüktől mégis eltekintettünk. Egyrészt már ő is a dokumentációhoz csak lazábban kapcsolódó illusztrációként tekintett rájuk. Másrészt kutatási manuálékat is találunk köztük, amelyek számára ugyan 2004-ben is jelentőséggel bírtak, a mai olvasónak azonban nem segítik a könnyebb megértést.

Mind ehhez ismerni kell Tóth Sándor felmérési módszerét, amit 2007-ben, amikor a homlokzatzelújítás kivitelezés közbeni megfigyelés megkezdődött, személyesen is meg tapasztalhattunk Simon Annával. Amikor a falazat kellően letisztításra került a későbbi rákenésektől, tanár úr kihúzott egy vízszintes madzagot, rá merőlegesen pedig egy függőleges tengelyt jelölt ki egy függő segítségével. Ezt a koordináta-

rendszert bemérte a homlokzat egy jellemző, nem változó pontjához (pl. mai keresztház és a mellékszentély sarka stb.), majd onnantól ebben a „helyi rendszerben” mért. E módszer nem is különbözött a régészek által bevett gyakorlattól. Az viszont már igen, hogy a falazókövenként felmért falszövetet nem rögtön rakta rá milliméterpapírra (olyat ő sose használt volna), hanem kis jegyzetfüzetében minden falazókövet külön-külön lerajzolt szabad kézzel, majd a kő 4-5 jellegzetes sarkáról feljegyezte, hogy milyen távolságra van a függőlegetől, illetve a vízszintestől, mindezt 0,5 cm pontossággal. Utána odahaza egy tiszta fehér papírra felrajzolva a függőleges és a vízszintes vonalat, méretarányosan (általában 1:20-ban) felszerkesztette a köveket. Természetesen ilyenkor előfordult, hogy két kő körvonala „egymásba metszett.” Ilyen esetben, amikor legközelebb visszament a helyszínre, újból megmérte a köveket, és tette ezt újra és újra, megalkuvás nélkül, amíg a felszerkesztett falszövet nem volt ellentmondásmentesen precíz. „Én is vagyok olyan pontos, mint a fotogrammetria – mondta erre egyszer a sorok írójának –, csak én olcsóbb vagyok.”

Mindezt azért tartottuk fontosnak rögzíteni, mert érthetővé válik, miért maradt feldolgozatlan azóta is Tóth Sándor veszprémi életműve. Jónéhány manuálóját már nem szerkeszthette fel, és bár hagyatékában megtalálhatók ezek a jegyzetek, kérdéses, hogy lesz-e valaha emberi vagy gépi módszer a letisztázásukra, majd értelmezésükre. Mindezt úgy, hogy az általa használt rendkívül bonyolult jelkulcsot csak a már felszerkesztett rajzokra tette rá, tehát ha ez elmaradt, az utókor már nem tudja pótolni. A szövegeiben visszatérő fordulat, hogy bizonyos rajzok felszerkesztésével nem készült el, a jelölések lemaradtak stb., ennek a munkamódszernek és a korabeli munkamenet zavaró nehézségeknél együttes hatására vezethető vissza.

A KÖZTI 2004. évi dokumentációjának összesen négy képkötete volt, ezekre lábjegyzetben olykor hivatkozik is *Képkötet* címen. Ezek archív fotókat – ideértve az 1907-es felújítást közvetlenül megelőző, illetve azt dokumentáló fotókat is –, tartalmaztak. A képkötetekben helyet kaptak a neoromán újjáépítést jegyző Aigner Sándor építész tervei is – ezek értékelésével a dokumentációban, illetve később publikációban Potzner Ferenc foglalkozott behatóbban –, illetve a dokumentáció készítésének évében készült helyszíni fotók is. E képkötetek nagyon vegyes jellege miatt közlésük nem látszott indokoltnak.

A témához sokkal inkább tartozónak vélnénk a kutatási fotókat, ám a 2004. évi kötethez mellékelve egyáltalán nem találunk falkutatási

vagy ásatási fényképmellékletet (még CD-melléklet formájában sem), jöllehet Tóth Sándor elkészült dokumentációi 1968–1970 között mindig nagyszámú fotót tartalmaztak. Mivel a szövegben konkrét hivatkozásokokat is találunk rájuk, mindegyik fényképet visszakerestük, ám azt találtuk, hogy szinte kizárólag nagyon közeli részletfotókról van szó. Mivel bizonyára más szempontok alapján válogatott volna, ha közlésre szánta volna őket, e fotók publikálásától ugyanúgy eltekintettünk, mint a CD-n mellékelt felmérési rajok esetében. Néhányat kiemeltünk közülük, és a fejezetek elé helyezve közöljük őket, elsősorban azokat, amelyek távolabbról, átnézetben mutatnak kulcsfontosságú falfelületeket, így próbáltunk enyhíteni a fotók hiányán.

A szöveget Simon Anna és e sorok írója gondozta, az eredeti gépirat jellegzetessége miatt a folyó szövegben zárójelbe tett szerzői hivatkozásokat lábjegyzetbe szerkesztve. Az irodalomjegyzékben a ma használatos rövidítéseket alkalmaztuk, (feloldásuk az első jegyzetben szerkesztői kiegészítésként, dőlttel jelezve) Az irodalomjegyzékben a 2004 óta megjelent legfontosabb publikációk is szerepelnek, de ezekre a szövegben természetesen nem találunk utalást. A szövegben szögletes zárójelben az eredeti oldalszámozást találjuk.

Abban a reményben indítjuk útjára a kötetet, hogy mindazok, akik kíváncsiak a veszprémi székesegyház múltjára, akik tudnak és hajlandók is gondolkodni, szívesen felvállalják a mű olvasását.

Budapest, 2024. szeptember 2.

Fülöp András

A déli mellékhajófal nyugati része. A feltárt homlokzat a kutatóállvány eltávolítása után (MÉM MDK Tervtár ltsz. 21541. 22. kép)

1. A VESZPRÉMI SZÉKESEGYHÁZ VÁZLATOS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE*

A veszprémi püspökség területét kijelölő oklevelet István király az előző évezred első évtizedében adta ki. A veszprémi püspöki székhely létrejötténél valamivel régebbi időkre nyúlhat vissza.¹A veszprémi székesegyház építésére egyetlen adat vonatkozik: Szent István király nagyobbik

* Az alábbi összefoglalás, tekintettel rendeltetésére, csak a legfontosabb történeti adatokat, valamint a beépítés, illetve az elrendezés alakulásának főbb jellemzőit tartalmazza. A pontosabb adatközlést, a részletesebb kifejtést illetően a további tájékozódás lehetőségét a hivatkozások szolgálják, amelyek a gyakrabban idézett munkák esetében rövidítettek. Ide tartozik néhány régebben megjelent munka, nevezetesen az alábbiak:

Gyürky (= H. GYÜRKY, 1963. *az irodalomjegyzékben és a továbbiakban – a Szerk.*)

Gutheil (= GUTHEIL, 1979. *az irodalomjegyzékben és a továbbiakban – a Szerk.*)

TS 1994 (= TÓTH, 1994a. *az irodalomjegyzékben és a továbbiakban – a Szerk.*)

További rövidített hivatkozások annak az összeállításnak más elemeire utalnak, amelynek ez a szöveg is része.

Tájékoztató = Tájékoztató a veszprémi székesegyházzal kapcsolatos falkutatásokról és ásatásokról (1968–1985). (A jelen kötet következő, 2. fejezete – a Szerk.) Ebben az esetben a hivatkozás (a 2004. évi dokumentációban – a Szerk.) a III. (előtér, a 2004. évi dokumentációban II. fejezet – a Szerk.) fejezet szám- és betűjelzéseire vonatkozik lapszám helyett. Ebben a szövegben a belsőt érintő kutatási eredmények nincsenek feldolgozva. Ezekről további anyag a különféle kutatási dokumentumokban található, amelyekről (a 2004. évi dokumentációban – a Szerk.) a II. fejezet ad áttekintést. E dokumentumokból alább csak a belsőre vonatkozó rajzok lesznek idézve, a KÖZTI részére készített CD-másolat 4. dokumentumának számai szerint.

Album = az Ádám Iván könyvéhez (A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912) néhány példányban készített fotóalbum (táblaszámokkal) = *Centenáriumi album 2010, az irodalomjegyzékben és a továbbiakban – a Szerk.*)”

I. Képkötet = a jelen összeállításához (a 2004. évi dokumentációban – a Szerk.) mellékelt képgyűjtemény többi része (sorszámokkal). (A 2004. évi teljes képkötet nem szerepel jelen kiadványban, mivel annak gerincét az 1907-es építkezéseket megelőző, illetve azokat végig kísérő archív fotóanyag képezi, ami azóta kiadásra került, vö. fentebb *Centenáriumi album 2010 – a Szerk.*)

Az építéstörténet alaprajzi összefüggéseit az e szöveghez csatolt ábra hivatott szemléltetni. (= jelen kiadványban 1–3. ábra – a Szerk.)

¹ Lásd GUTHEIL, 1979. 43–55., vö. GYÖRFFY, 1977. 177–178., 182–183.

legendája szerint felesége, Gizella királyné kezdte a „házat” alapjától, és el is látta azt minden kellékkal.² Fontos adat szól a Szent György-kápolnáról: ezt Szent Imrének a 12. század elején keletkezett legendája a herceg szüzességi fogadalma helyszínének, igen régi egyháznak mondja.³

A székesegyház fennálló épületének legrégibb alkotóelemei azonosíthatók a Gizella királyné által építtetni kezdett templom maradványaival, mivel építészettörténeti jellegzetességeik nem ellentétesek a legenda megállapításával, és e megállapítással megalapozott módon semmilyen más elképzelés nem szegezhető szembe. A középkori Szent György-kápolnával pedig azonosítható az az előbb kerek, majd – újjáépítve – nyolcszögű építmény, amelynek utolsó maradványait 1957-ben a fennálló székesegyház keresztházának északi szomszédságában tárták fel, mivel az 15. századi adatok szerint a templomnak ehhez az oldalához kapcsolódott, és a megismert töredékek egyébként is több vonatkozásban megfelelnek a kápolnára vonatkozó írásos tudósításoknak, így a régiség tekintetében a legenda állításának is.⁴

A Szent György-kápolna első épülete ugyanis – rotunda apszissal –, amelyre a legenda állítása vonatkozik, eltérő tájolásával és jóval mélyebb járósíntjével – padlója a templom mai északi küszöbéhez viszonyítva (± 0) csaknem 2 méter mélyen [2.] volt, míg a közelben lévő korai mellékhajófal alapozási padkája még az 1,5 méter mélységet sem érte el⁵ – Gizella királyné székesegyházánál régibbnek látszik. A rotunda, keletkezési korát tekintve, azokkal az épületnyomokkal tartozhatik egybe, amelyek a székesegyház helyén is korábbi beépítést igazolnak. A legfontosabb ilyen megfigyelés Ádám Ivántól származik: eszerint a fennálló székesegyház egyik pillére részben rajta állt egy kb. 2 méter mélységben fekvő oszloptalapzaton.⁶ E megfigyelést időrendi vonatkozásban igazolja az, amely szerint a fennálló templom északi oldalfala a kriptalejárónál szárazon rakott alapfalat vágott. Az ehhez és egy kissé északabbra feltárt másik szárazon rakott alapfalmaradványhoz tartozó járófelület talán 20–30 centiméterrel lehetett mélyebben, mint a rotunda padlója.⁷

² Lásd GUTHEIL, 1979. 59–60. (a későbbi hagyományt illetően is), TÓTH, 1994a. 342. 8. jegyzet.

³ GUTHEIL, 1979. 75., H. GYÜRKY, 1963. 352–353.

⁴ GUTHEIL, 1979. 78–84., H. GYÜRKY, 1963. 353.

⁵ H. GYÜRKY, 1963. 342. és utána 1. és 3. ábra, 346., 348., 349. 14. ábra; vö. *Tájékoztató* 1–2b.

⁶ Idézte TÓTH, 1963. 122.

⁷ Lásd ehhez *Tájékoztató* 1–2b.

Az időrendet befolyásolhatja az is, hogy a jelenlegi székesegyháztól északra eső térségben annak megépülte előtt temető volt.⁸

Gizella székesegyházának kezdeteit bizonyos körülmények a királyné késői éveire valószínűsítik. Éspedig: egyrészt az e templomhoz tartozó korai kőfaragványok, valamint altemplomi faltagolás közeli hasonlósága az 1055-ben kiadott alapítólevelű tihanyi apátság megfelelő maradványaival, másrészt a főhajó falán magasra felnyúló féloszlopok jelenléte,⁹ mivel ez a megoldás a nyugati építészetben a 11. század közepső harmada előtt nemigen mutatható ki.¹⁰ A Szent György-kápolna rotundája és az említett épületnyomok alapján elképzelhető, hogy már a királynéi kezdeményezés előtt állt itt olyan templom, amely a püspöki működéshez elfogadható keretet nyújtott.

A székesegyház eredeti elrendezéséről részben az 1907-es megfigyelések, részben az 1968–1973 közötti kutatások alapján aránylag tagolt kép alkotható. Az alaprajzi elrendezés, amely a maihoz hasonló ritmikájú volt, a keleti végződéstől eltekintve nagyjából egészében felvázolható, a felépítményre vonatkozó ismeretek hézagosabbak ugyan, de a tér- és tömegképzés fő vonásait valamelyest érzékeltetik.¹¹

A főszentélyről csak annyi állapítható meg, hogy a mellékszentélyeken túl, amelyek nagyjából egybeestek a jelenlegiekkel, egyenes oldalfalú, dél felé ablakos szakasszal folytatódott. Ablakos volt a déli oldal a mellékszentélyek fölötti magas falszakaszon is.¹² A mellékszentélyek közül az északiból maradt több: ennek oldalfalából aránylag sok áll,¹³ záródásából is van valami, de sokkal sérültebb, elvésett állapotban. A déli mellékszentély oldalfala kívül újjáépítettnek látszott.¹⁴ A keleti külső falsík egy része ugyan feltárható volt, de kérdés, hogy az eredeti építkezésből származik-e. A mellékszentélyek [3.] kezdeténél elhelyezkedő belső pillérpárnak, amelyet kelet felől korai fal terhel, legalább magvában az épület első alakjából kell származnia.

Nyugat felé, a jelenlegi keresztház térségében, két megnyúltabb szakasz következett, amelynek mostani középpillérpárja hasonlít

⁸ Lásd *uo.*, *vö.* még MRT I. 222.

⁹ ALBUM LXXI., LXXIII., lásd I. *Képkötet* 58–59. is.

¹⁰ *Vö.* TÓTH, 1994a. 330., TÓTH, 2000. 397.

¹¹ *Vö.* a következőkhöz TÓTH, 1994a. 328–330., 341–342. 4–6. jegyzet.

¹² *Tájékoztató* 4–6A.

¹³ *Tájékoztató* 4b.

¹⁴ *Tájékoztató* 4a.

az eredetihez,¹⁵ de ahhoz más tanúság szerint¹⁶ a főhajóban felnyúló féloszlop is tartozott. A korai templomban e pillérpár vonalában kezdődött a szentély. Ez az altemplomhoz nyugatról csatlakozó helyiség nyugati falának 1969-ben végzett feltárása alapján állítható: itt ugyanis kétoldalt korai fal jelentkezett, és az északnyugati szögletben az altemplom egyik részben elvésett falpillére is feltűnt. Maga a korai altemplom innen a jelenleginek a nyugati pillérpárjáig volt követhető, de eredetileg nyilván továbbnyúlt az eltűnt első szentélyzáródásig. A déli lépcsőtérben feltárt, ma is látható falpillérrész és boltozatindítás az a hely, ahol a hasonlóság a tihanyi megoldáshoz felismerhető. Két belső támasz alapozási nyoma az északi oldalon, a mai nyugati szakaszban volt megfigyelhető. Ugyanennek a szakasznak mindkét oldalán előkerült egy-egy korai, befallazott bejáratmaradvány, amely ma – némileg módosított állapotban – bemutatva látható.¹⁷ A korai altemplom tehát a mellékszentélyek felől volt megközelíthető. Mind az oldalfalakon, mind a nyugati falon feltárt részletek a jelenleginél valamivel magasabb padlószintre vallottak.

A szentélykezdet körüli kettős szakasznak további jellegzetessége, hogy tere oldalirányban a mellékhajókon túl kibővült: ezek falában mindkét oldalon két alacsonyabb árkádív nyílt. A két délinek a középpillérből két féloszlop részben kiszabadult,¹⁸ az északi párnak a nyugati széléhez tartozó féloszlop töve 1972-ben a kriptában tárult fel.¹⁹ Az oldalsó árkádpár előtti tér kissé tágasabb volt, mint származéka, a mostani keresztház, amint ezt harántfalainak kívül magasan felnyúló bekötésnyomai, valamint kiásott falmaradványok mutatják.²⁰ A bekötésnyomok alapján feltételezhető, hogy a harántfalak magassága elérte az oldalfalakét, amelyekbe bekötöttek. Feljebb azonban valószínűleg nem terjedtek, mivel a kelet felé még létező korai magas falakon a megfelelő sávokban bekötésnyom nem volt.²¹ Az árkádívek csekély magasságából és egyéb nyomokból arra lehet következtetni, hogy a korai templomnak ez a két oldalsó bővítése karzatos elrendezésű volt. Az északi alighanem egybetapadt a Szent György-kápolna rotundájával, amely így a székesegyház épületének két szintjével is összefüggésbe kerülhetett.

¹⁵ Lásd ALBUM LXXIII.

¹⁶ Lásd ALBUM LXXI.

¹⁷ Alaprajz: CD: 016.

¹⁸ A bejárat melletti: TÓTH, 1994a. 5. ábra.

¹⁹ Alaprajz: CD: 066., vö. még ezekhez ALBUM LXV.

²⁰ Lásd *Tájékoztató* 2a, 1–3a, 1–2b, 4a, 4b.

²¹ Lásd uo. 4–6A, 4–6B.

A három nyugati szakasz a többinél rövidebb volt. Ennek két pillérpárjából (mindkettőnek az északi tagja megfigyelhető volt a kriptában²²) a keletiről lehet többet tudni: három féloszlop kapcsolódott egybe benne, amelyeknek egyike magasan felnyúlt a főhajó falán.²³ Ezek a faloszlopok, mivel megközelítették a falkoronát, bizonyára nem boltozatokkal vagy haránthevederekkel, hanem tetőgerendákkal függtek össze. Árkádívek, akárcsak a főhajó keletibb részein, itt sem maradtak [4.] fenn, de elég alacsonyan fekvő indításuk az imént említett féloszlopos pillérpárnál érzékelhető volt.²⁴ A déli oldalon kibontottak három nagy boltívet, amely a mellékhajófal koronájánál magasabban helyezkedett el.²⁵ Ezek előzőleg a mellékhajó padlásterében már részben láthatók voltak.²⁶ Ilyen magasságban csak főhajóra néző karzatnyílások képzelhetők el. Az oldalfalak tehát ezen a részen eredetileg bizonyára magasabbak voltak, mint ma. A karzatalj – a mellékhajó – boltozott lehetett: ez magyarázhatná a korai mellékhajófalak alsó részeinek erős kidőlését.²⁷

E nyugati hosszhátrészhez is kapcsolódtak oldalépítmények, de másfélék, mint a keresztházi szakaszoknál. Mindkét oldalon tapadt valami a két keletibb szakaszban a mellékhajóhoz, de ennek terével egyik sem volt egybenyitva. Az északit talán nagyobb nyílás kapcsolta a keresztház előzményéhez. Ennek az oldalépítménynek a szomszédos részén erősebb szerkezetű, alkalmasint emeletes felépítmény létesülhetett, amilyen a déli oldalon nem volt. Itt, mint egyébként a másik esetben is, az oldalépítmény a szokásosnál könnyedebbnek, vékonyabb falúnak látszott, feltehetően alacsony előtérfele volt tehát. De a déli oldalon a nyugati szakaszban is volt oldaltér, ez viszont, mivel alacsony árkádív kapcsolta a templombelsőhöz, mellékkápolna lehetett. Ilyen az északi oldalon nem volt: az aszimmetria tehát e függelékszerű részek esetében a szokásosnál erőteljesebben jelentkezhetett.²⁸

A nyugati homlokzat korai megjelenéséről nem tudunk semmit. A tornyok oldalsíkjai a mellékhajófalak folytatásában voltak,²⁹ de kérdés, hogy eleinte is toronypár emelkedett-e közöttük. Csak az északi torony

²² Lásd CD: o66.

²³ Vö. ALBUM LXXI–LXXIII., I. Képkötet 58.

²⁴ I. Képkötet uo.

²⁵ Lásd ALBUM LXVI., LXXI., LXXIII., LXXV.

²⁶ Lásd I. Képkötet 57.

²⁷ Vö. Tájékoztató 2a.

²⁸ Vö. ezekhez Tájékoztató 2a, 1–3a, 2b.

²⁹ Lásd Tájékoztató 1.

földszintjéről állítható az 1972–1973-ban végzett belső feltárások alapján, hogy az eredeti épületből való. Itt a mellékhajó felé kezdettől fogva zárt fal volt, közép felé azonban a földszinti tér lehetett akár nyitott is. Lefedését mindenesetre jóideig harántdonga alkotta.

Azt, hogy a korai templom építése egyhuzamban zajlott-e le, vagy pedig több szakaszban, kisebb-nagyobb szünetekkel, bizonyára lehet vitatni. Az építőanyag összetételében kétségtelenül mutatkozik bizonyos különbség a keleti és a nyugati részek között – a vörös homokkő kiterjedt alkalmazása csak az utóbbiakra jellemző –, de az állványgerendákra utaló nyomok egyező magasságban az északi mellékszentélyen és a két mellékhajófalon arra vallanak, hogy legalábbis az építkezés korai időszakában a keleti és a nyugati részek egy munkamenetben készültek.³⁰ Mivel pedig a déli mellékhajófalnak a keresztházba eső – tehát keletibb – szakaszán a féloszlopos pillér és a hozzá tartozó két árkádív feltárt részletei ugyanolyan jellegűek, mint a főhajófal 1907-ben kiszabadult és elpusztult támaszai és karzati boltívei, az a valószínű, hogy az építkezés a későbbi szakaszában is töretlenül haladt tovább.

A megvalósult 11. századi elrendezésnek – különösen a szentélykezdet körüli rész megoldásának – nem ismeretes nyugati megfelelője. Itthon pedig ebből a korból még hasonló nagyságú épületmaradvány se nagyon akad. Az akkoriban [5.] épült többi magyarországi székesegyházból nem maradtak fenn jelentékeny felmenő falak, és ami alaprajzilag ismeretes belőlük, az a veszpréminél sokkal egyszerűbb elrendezésre vall. De másféle 11. századi épületmaradványokon se található itthon 14–15 méter magasságig emelkedő fal és 12–13 méter magasságban elhelyezkedő ablakzáradék, mint a korai veszprémi szentélyrész töredékén.³¹

A következő hosszabb időszakban csak kisebb átalakításokkal lehet számolni, amelyeknek sorrendjét, terjedelmét nemigen lehet meghatározni. Elég hamar sor kerülhetett ilyen átalakításra az északi oldalon a keresztház előzményének szomszédságában feltételezhető erősebb szerkezetű épületrész esetében, mivel ennek már a módosított formáját bontották vissza csonkjára valószínűleg akkor, amikor a második és a harmadik mellékhajószakaszt kísérő két oldalépitményt – még javában a romanika időszakában – megszüntették. Ez után kerülhetett sor a két mellékhajófalon előkerült román stílusú ablakok, valamint a déli oldalon észlelt bejárat megnyitására, bár ez utóbbi az oldalépitményen belül is

³⁰ Vö. *Tájékoztató* 2a, 1–2b, 4b, 4–6A, 4–6B.

³¹ Vö. *Tájékoztató* 4–6A.

létesülhetett volna. Az, hogy a délnyugati mellékkápolna-féle már ugyan ebben az időszakban, vagy csak jóval később szűnt-e meg, nem világos.³² Az északi torony földszintjén aránylag korai időszakban legalább egy újraboltozással kell számolni.

Jelentékeny gyarapodásnak az Árpád-korban – amennyire megállapítható – csak a Szent György-kápolna 1220–1240 körüli újjáépítése tekinthető. Itt kvádermű létesült a székesegyházzal összhangban tájolt apszissal, nyolcszög alaprajzon – amelynek déli oldala alighanem hozzákapcsolódott a keresztház előzményéhez – és a korszak igényesebb hazai templomépületeit jellemző gazdag részletformákkal. A kápolna csak ekkor vesztette el azt a régies karakterét, amelyre az 1100 körüli legendaszerző hivatkozott. 13. századi épületének újszerű stílusa azonban – noha a veszprémi várban több hasonló stílusú jelentős építkezéssel is lehet számolni – a székesegyház épületén nemigen mutatható ki. Legfeljebb Ádám Ivánnak arra a megfigyelésére lehet hivatkozni, amely az északi mellékhajófal második szakaszában belül elhelyezkedő hasonló stílusú kőkeretre vonatkozik.³³

1276-ban a székesegyházat kifosztották és felégették.³⁴ Semmi nyoma azonban annak, hogy ezt hamarosan valamely nagyobb szabású építészeti beavatkozás követte volna. A következő évtizedekre bizonyos valószínűséggel csak az az északnyugati épületrész keltezhető, amelyet Gyürky az először 1371-ben említett és későbbi adat szerint a templom északi oldalán állott Szentlélek-kápolnával azonosított.³⁵ Ez a kápolna azonban, amelynek a környezetéhez viszonyítva erősen mélyítettnek tűnő padlószintjét nem tudni, mi magyarázhatná, a Szent György-kápolnával szöges ellentétben – megmaradt részein legalábbis – kopáran egyszerű kialakítást mutat.³⁶

[6.] Legkésőbb ugyanebben az időszakban, de lehet, hogy már jóval előbb, megjelent a székesegyház északkeleti részeinek közelében a várfal, amelynek itt kapuja is nyílt. A kapun át nyilván út vezetett, amely közvetlenül a korai szentély mögött haladhatott el. A korábbi állapotról nem lehet tudni semmi biztosat, de feltételezhető, hogy a hegy peremén

³² Lásd *Tájékoztató* 2a, 1–2b.

³³ Vö. ezekhez H. GYÜRKY, 1963. 372–381., TÓTH, 1994a. 331–333., 343. 14–16. jegyzet.

³⁴ Lásd GUTHEIL, 1979. 231–235.

³⁵ H. GYÜRKY, 1963. 381., vö. GUTHEIL, 1979. 78., 261. 21. jegyzet.

³⁶ Vö. *Tájékoztató* 1–2b.

őskori eredetű földsánc maradványai emelkedtek ki valamelyest – bizonyára védőművel ellátva –, amelyekhez a korai szentély kialakítása igazodott.³⁷

A székesegyház 11. századi épületét az első nagyszabású átalakítás egy 1400-ból való pápai felszentelési engedélyből és a stílusformákból következtethetően a 14. század végén érte.³⁸ Ez elsősorban a keleti részt érintette, de úgy látszik, hogy egyidejűleg a hosszházat is felújították.

A szentélyrész³⁹ teljesen újjáépült. A korai szentély maradványait, legalábbis a magas részeken, nagyjából a mellékszentélyek záródásáig visszabontották. A réginél az új szentély hosszabb lett. A várba addig bevezető út a záródása táján haladhatott el, ezért a korai várkaput befalazták, és nyilván keletebbre nyitottak újat. Az új szentély a korábbi záródás helyét magában foglaló négyzetes szakaszból és a nyolcszög oldalaira szerkesztett sokszögű, támpilléres végződésből áll. Nagy mérműves ablakokkal látták el – az északi oldalt kivéve –, és konzolokra támaszkodó bordás boltozattal fedték le. A korai altemplomot a magas szentélyfalak visszabontásának határáig valószínűleg meghagyták, és ehhez hozzáépítették az új szentély alatti háromhajós bővítményt, nyolcszögű pillérekkel, oldalt ugyancsak konzolokra támaszkodó bordás keresztboltozatokkal és szűk ablakokkal. A padlószintet az új részen mélyebbre vették, és feltehetően mindjárt ehhez igazították a régi rész járószintjét is. Ugyanakkor az új boltozatokat valószínűleg kissé magasabbra szerkesztették a régieknél, így valamivel karcsúbb tégarányokat érhettek el. Maga a szentély viszont felfelé nemigen növekedhetett: mindössze 30–35 centiméternyi ráfalazás mutatkozott a déli oldalon a korai fal legmagasabb részlete fölött, de mivel az ehhez tartozó párkány helyzete ismeretlen, kérdés, hogy lehet-e egyáltalán szó magasításról.⁴⁰

A szentély négyzetes szakaszához kétfelől a mai sekrestyeépítmények előzményei csatlakoztak.⁴¹ Az altemplomi falnak ezen a szakaszon csak a külső oldala került feltárássra, amelyről – közvetlen összefüggés nem lévén – nem sikerült biztosan eldönteni, hogy a gótikus vagy a korai építkezésből származtatandó-e. A két gótikus oldalépítmény alsó helyiségében az egyetlen eredeti helyzetű maradvány egy alacsony,

³⁷ Lásd *Tájékoztató* 5–6bBc.

³⁸ TÓTH, 1994a. 336., 344. 27. jegyzet.

³⁹ Vö. TÓTH, 1994a. 333–334.

⁴⁰ Vö. *Tájékoztató* 4–6A.

⁴¹ Vö. TÓTH, 1994a. 334–335.

félig levéselt sarokpillér a déli oldalon, az északnyugati szögletben.⁴² A lábazatos pillércsonk talpa kb. 1 méterrel volt magasabban az altemplomhoz igazodó jelenlegi padlószintnél. A mostaninál jóval magasabb régi padlóra utaló nyomok voltak az északi helyiségben is. Ez arra vall, hogy e két oldalsó helyiséget kezdetben nem kívánták az altemplommal összefüggésbe hozni. A két gótikus helyiség oldalsó és keleti lehatárolására csak következtetni lehet. A délinek az [7.] esetében csak annyit, hogy a keleti fal valószínűleg nem volt beljebb a jelenleginél. Az északi helyiség viszont kétségtelenül jóval kisebb volt a jelenleginél, ami minden valószínűség szerint a várfalnak az északkeleti sarok irányában beívelő futásával magyarázható. A kisebb kiterjedésre vall egyrészt az, hogy a jelenlegi keleti falban eredetileg kiálló fél támpillér maradványai kerültek elő, amelynek faragott kövei a mostani belső falsíkgig értek,⁴³ másrészt az, hogy a fennálló északi fal nyugati részén egykor észak felé kinyúló támpillér nyoma mutatkozott.⁴⁴ A gótikus sekrestyeépítmények magassága nincs meghatározva, csak az vehető bizonyosra, hogy az említett fél támpillér ugyanabban a magasságban végződött, ahol a szentélyzáradék szomszédos teljes támpillére.⁴⁵ Lelőhelye alapján az északi oldalépítményhez, a túloldali pillérmaradványnál vastkosabb formái alapján a szentély melletti szinthez tűnik kapcsolhatónak két összetartozó, boltozatindításból való kőfaragvány.⁴⁶

Az építkezés kétségtelenül kiterjedt a hosszházra is. Ennek legalábbis a keleti részét beboltozták: a nyomok az 1907-es bontások után a keresztházi szakaszokban láthatók voltak.⁴⁷ Újabban a déli mellékhajó falán az alsó részen került elő ideillőnek látszó ablakmaradvány,⁴⁸ és ennek falazott átboltozásához hasonló jelentkezett keletebbre, a keresztház lépcsőterében, a befalazott barokk ablak fölött. Ez arra utal, hogy a keresztház előzményének a magasabb része ekkor már nem takarta a mellékhajó oldalfalát, az árkádós kapcsolású földszinti rész azonban – ha átalakítva is – még fennállhatott.

⁴² TÓTH, 1994a. 14. ábra, CD: 027., balra.

⁴³ Vö. CD: 051.

⁴⁴ CD: 018.

⁴⁵ Vö. ezekhez *Tájékoztató* 4–6B.

⁴⁶ TÓTH, 1967. 177. 4. jegyzet 90. sz., TÓTH, 1994a. 335. 16. ábra, 338. 21. ábra, 340. 112. sz.

⁴⁷ ALBUM LXX–LXXI.; I. Képkötet 60.

⁴⁸ Lásd *Tájékoztató* 2a.

A tűzvészt követően,⁴⁹ bizonyára püspöki kezdeményezésre végrehajtott gótikus építkezés során a lehető legegyszerűbb formai eszközöket alkalmazták. Bár a szentélyrész alapelrendezése az altemplommal és a sekrestyeépítményekkel korántsem tekinthető szokásosnak, a stílusformák mind igen hétköznapiak, különlegesség még tagozásban se nagyon tűnik fel. Az építészeti megoldás színvonala nemigen emelkedik túl a korszak hazai átlagán. A veszprémi gótikus mű töredéke mégis jelentős műemlék: Magyarország mai területén nincs még egy székesegyház, amelynek középkori szentélyéből ennyi eredeti rész megmaradt volna.

1470 körül újra építkezés folyt a székesegyházban és ennek kitüntett, Szent Györgynek szentelt kápolnájában. Ezt Vetési Albert püspök kezdeményezte.⁵⁰ Ehhez elsősorban kőtöredékek rendelkeztek. A Szent György-kápolnában későgótikus bejárat töredékei kerültek elő – a feliratos küszöb eredeti helyzetben volt –, köztük vörösmárványból készült, számarhátíves keretelésű timpanon darabjai Vetési Albert felismerhető címerével.⁵¹ Régebben ismeretes volt az ugyancsak vörösmárványból készült [8.] és gótikus szerkesztésű ún. Vetési-oszlopfő, amely a püspök címerét és a keletkezés évszámát – 1467 – is mutatja, és minden bizonnyal szentségfülke talpköve volt.⁵² Már ez is arra vall, hogy a felújítás a szentélyre összpontosult (a hosszházon egyetlen olyan részlet ismeretes, amely esetleg ide kapcsolódhat: a déli mellékhajófal második szakaszának későgótikus ablaka).⁵³ További, finom tagozatokkal formált, szürkés mészkőfaragványok kiterjedtebb gótikus kőszerkezet egykori létezéséről tanúskodnak. Ez sejtetően az a szentélyrekesztő volt, amely 1570 körüli váralaprajzokon a székesegyház középkori belső elrendezésének megfelelő helyzetben felismerhető.⁵⁴ A szentélykörzet alapos átrendezésére utalhatnak a két sekrestyeépítmény alsó helyiségében megfigyelt, szimmetrikusan elhelyezkedő nyílásmaradványok is. Az altemplomból nyíló ajtó áthidalása fölött mindkét oldalon téglátólboltozás maradványa tűnt fel, amelyet a hosszanti falban utólag alakítottak ki.⁵⁵ Ezek záradéka több mint 2 méterrel volt a déli helyiség gótikus sarokpillére által jelzett szint fölött. A nyugati fal közepe táján

⁴⁹ 1381: lásd GUTHEIL, 1979. 237., 321.

⁵⁰ Az adatokhoz lásd TÓTH, 1994a. 336., 344. 29. jegyzet, GUTHEIL, 1979. 80–81.

⁵¹ Vö. H. GYÜRKY, 1963. 343., 346–347., 350. 16. ábra, 382–383., MRT I. 229. 52. kép.

⁵² Ehhez és a következőkhöz vö. TÓTH, 1994a. 336–337.

⁵³ Lásd *Tájékoztató* 2a.

⁵⁴ Lásd *I. Képkötet* 1–2., 4.

⁵⁵ CD: 021., 027.

– tehát a mellékszentélyek felé – mindkét helyiségben nagy, befalazott faláttörés volt észlelhető ugyanazon szint fölött, a széleken jelentkező kávaradványokkal. Az északiban⁵⁶ a feltárás utolsó fázisában menetes lépcsőlejáró részletei is feltűntek. Mindez arra vall, hogy az altemplom megközelítését módosították: az útvonalat – a régi lejáratozat egyidejűleg nyilván megszüntetve – a mellékszentélyek zárófalának áttörésével a szentély oldalépitményein vezették át, amihez mindenesetre jelentős szintkülönbséget kellett valamiképpen áthidalni.

Vetési építkezése után – amely a székesegyház hosszú történetében, talán a Szent György-kápolna 13. századi újjáépítése mellett, egyedül volt méltó a 11. századi királynői kezdeményezéshez – a magyar királyság összeomlásáig már csak csekély átalakítások következhetek. Ezekről reneszánsz kőfaragványok tanúskodnak, amelyek nagyjából nyilván síremlékekből valók, bár lehet köztük olyan is, amely valamilyen szentélybeli fali szerelvény része volt. Megemlítené közülük a fűtőkamra boltzáradékába befoglalt Ráskai-címeres kő, az egyetlen olyan középkori faragvány, amely a székesegyház épületében látható formában beépítve maradt fenn.⁵⁷

A török idők a pusztulást hozták a székesegyházra. Jellemzőek lehetnek e tekintetben a Szentlélek-kápolnával kapcsolatos régészeti megfigyelések, amelyek arra vallanak, hogy az első török megszállás (1552–1566) után még volt bizonyos szegényes felújítás, a második után (1593–1598) azonban az építmény hosszú ideig tető nélkül állt, kezdett feltöltődni, és még évtizedekkel később is csak bizonytalan felújítási kísérletre került sor. A képet kiegészíti, hogy a 17. század elején a kápolna északi falán túl nyilván lakóház működött, amely valószínűleg a Szent György-kápolna építményét is magában foglalta.⁵⁸ Bizonyára a székesegyház környezetének profanizálódási folyamatába illik annak a lakóháznak a keletkezése is – feltehetően a 17. század folyamán –, amely a templom déli oldalához támaszkodott.⁵⁹

[9.] A székesegyház a tizenöt éves háborúval kapcsolatos, 1600 körüli városlátképeken tető nélkül áll.⁶⁰ Beletelt három évtized, amíg sikerült valamennyire rendbehozni, és – a káptalan visszaállításával kapcsó-

⁵⁶ CD: 020.

⁵⁷ Vö. ezekhez TÓTH, 1994a. 337–339.

⁵⁸ Vö. *Tájékoztató* 1–2b.

⁵⁹ Lásd *Tájékoztató* 2a.

⁶⁰ I. *Képkötet* 6–9.

latban – 1630-ban felszentelni.⁶¹ A rendbehozás valószínűleg betetőzésre, tatarozásra, szentélykifestésre korlátozódott. Az utóbbiról az előző korszak kőfaragványai látszanak tanúskodni, amelyeken a festék sérült részeket is takar.⁶²

A nagy újjáépítés még csaknem egy évszázadig váratott magára. Évszámot – 1723 – a hajdani főhomlokzati oromzat párkányának kronosztikonja ad hozzá, amely Esterházy Imre rövid püspökségére (1723–1725) utal.⁶³ Ő innen a primási székbe került, és az [esztergomi] érseki levéltárban maradtak fenn a veszprémi építkezésre vonatkozó iratok az 1724-től 1726-ig terjedő időből. A festőt 1726 végén fizették ki. Az iratokból kitűnik, hogy az egész munkát bécsi mesterek irányították.⁶⁴

Az építkezés azonban, ahogy a falkutatás ezt nyilvánvalóvá tette, ezúttal is javítgatásnak indult, bizonyára még Esterházy 1722-ben elhunyt előde, Volkra Ottó⁶⁵ idejében. E korai építési szakasznak a nyomai a legvilágosabban a két mellékhajófalon, valamint a déli mellékszentélyen jelentkeztek.⁶⁶ A kronosztikon helyzete arra vall, hogy a váltás után mindjárt a tornyos főhomlokzatot vették kezelésbe. A toronypár és nyilván a közbülső homlokzatrész is vastag köpenyezést kapott, és a főhajó párkányszintjéig meghagyott, megerősített csonkokra nagy harangszintű felmagasítás került.

A hosszanti falakat és a főhajó pilléreit ugyancsak köpenyezéssel erősítették meg. A nagyfokú feltöltődést kiaknázva kriptát létesítettek a nyugati hosszházszakaszok tekintélyes része alatt. A mellékhajókból eltűntek a karzatok. Új árkádívek készültek, amelyek jóval magasabbak voltak a régiéknél: belenyúltak az elbontott karzat terébe.⁶⁷ A megerősített falakra a mellékhajókban, egészen a mellékszentélyekig, hevederek közötti függőkupolaféléket⁶⁸ a főhajóban, ahol egységes, pillérenként egy-egy pilaszterrel szakaszolt, nagy párkánnyal lezárt faltagolást alakítottak ki, egybefüggő fiókos dongaboltozatot raktak.⁶⁹ A szentély gótikus

⁶¹ LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. 13., 26.

⁶² Vö. TÓTH, 1994a. 337.

⁶³ ALBUM LXIV., vö. LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. 27., 34.

⁶⁴ GALAVICS, 1984. 187–188., 256. 16–17. jegyzet, 259.

⁶⁵ LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. 125. (Volkra Ottó 1720-ban hunyt el – a Szerk.)

⁶⁶ Vö. Tájékoztató 2a, 1–2b, 4a.

⁶⁷ Vö. ALBUM LXVI., LXXIII.

⁶⁸ ALBUM XVIII–XXI.

⁶⁹ ALBUM XIV–XVII., XXVIII–XXIX.

boltozatát meghagyták, de a – nyilván sérült – mérműveket eltávolították, és a nagy oldalsó felületeket bevonták a barokk faltagolásba.

A boltozatokra a szentélyben és az egész háromhajós belsőben pompázatos festés került, amelynek mesterét Galavics Géza stíluskritikai alapon – a nevet nem tartalmazzák a források – Antonio Galli Bibienában határozta meg.⁷⁰

A szentélykezdet a munkálatok következtében alaposan átalakult. A szentélyrekesztőt, valamint az altemplom régi megközelítését felszámolták, és az új [10.] szentélylépcsőt, továbbá a lejáratokat a főhajóba helyezték.⁷¹ Ez az új közlekedőrendszer, valamint a középen, részben a szentélylépcső alatt kialakított hosszúkas, boltozott helyiség a korai altemplom maradványának nagyobb részét elfoglalta. Ebből a nyugati szögletek föld alá kerültek, és csak a keleti szakasz maradt meg altemplomrésznek, de ez is átalakítva, új falpillérekkel, pillérpárral és függőkupolafélékkel.⁷² A mellékszentélyeket a szentély emelt szintjére fűzték rá, az alsóbb részen mélyített szintű, szűk, kamraszerű helyiségeket alakítva ki.⁷³

Az oldalhomlokzatok, az építkezés korai szakaszából eredő támpillérekkel, valamint az újabb szakasz egyszerű, zömök arányú, félkörös zárású ablakaival, kopárak maradtak, mintha a tervező nem törődött volna azzal, hogy az épület milyen környezetben áll. A keresztház előzményének előzőleg még bizonyára fennálló maradványai eltűntek, csak a déli bejárat elé került – bizonyára később – igényes homlokzatú előtér. Másként módosult a keleti rész, ahol az oldalépítmények teljesen újjáépültek. Három szintjük közül az alsó az altemplomhoz, a két felső – sekrestye és oratórium – a szentélyhez kapcsolódott, ahol nyílásaikat a hosszú belső párkánnyal összefüggő oromzatú építészeti motívum fogta egybe.⁷⁴ A szinteket belső lépcsők kapcsolták össze. Figyelemre méltó, hogy a déli alsó helyiségbe a nyugati fal déli végén nyitott – ma befalazott – ajtó (az északi helyiségben ilyen nem volt) még mindig ugyanahhoz az emelt szinthez igazodik, amelyen a gótikus sarokpillér állt. Lehet, hogy ehhez az ajtóhoz lépcsők tartoztak, de az sem kizárt, hogy a padlót csak

⁷⁰ GALAVICS, 1984. 192.

⁷¹ ALBUM XVI., XXII., XXVIII.

⁷² Ezeket jelzi Storno Kálmán felmérése, *I. Képkötet* 19–20., az alaprajzhoz vö. CD: 016.

⁷³ ALBUM II., XVIII., XX., LVIII.

⁷⁴ ALBUM XXVI.

később, Biró Márton (†1762) tumbájának készítése alkalmával mélyítették az altemplomi szintig.

A 18. századi újjáépítés nem jelentéktelen művet eredményezett. A 18. században ez volt talán az ország első maradandóan barokkosítva helyreállított székesegyháza, Esterházy Imre kiemelkedő mecénási tevékenységének fontos állomása. A jó bécsi színvonal, amit a homlokzat és a belső terve, valamint a technikai kivitel képvisel, a Dunántúl közepén talán itt jelent meg először. A veszprémi székesegyház bizonyára jelesebb barokk műemlékeink közé számítana, ha e korban keletkezett építészeti és festészeti kialakítása nem tűnt volna el szinte nyomtalanul.

Az északi mellékhajófal nyugati része. Összkép északnyugat felől
a teljes kibontás után (1969-es állapot) (MÉM MDK Tervtár ltsz. 21541. 34. kép)

2. TÁJÉKOZTATÁS A VESZPRÉMI SZÉKESEGYHÁZZAL KAPCSOLATOS FALKUTATÁSOKRÓL ÉS ÁSATÁSOKRÓL (1968–1985)

Az alábbiakban elsősorban saját kutatásaimról lesz szó, amelyek az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából 1968 tavaszától 1974 elejéig tartottak. 1974 nyarán, majd 1983–1985 között Kralovánszky Alán dolgozott a székesegyház környezetében.

E munkálatokról csak néhány szűkszavú közlemény jelent meg. Előzőleg a Hungler József által elkezdett, és nagyrészt Hollné Gyürky Katalin által elvégzett feltárás a Szent György-kápolnánál és tágabb környezetében, amely zömében 1957-ben zajlott, érintette a székesegyház északi oldalának egyes részeit. E feltárásról részletes tanulmány jelent meg,⁷⁵ ezért ezzel csak annyiban foglalkozom, amennyiben saját munkálataim szempontjából szükséges. Csak néhány utalással emlékeztetek az 1907-ben megkezdett újjáépítés kapcsán előkerült építészeti maradványok dokumentumaira. Ezeket részben abból a saját cikkemből idézem, amelyben eddig a legtöbbet írtam saját kutatási eredményeimről. Erre alább rövidítve hivatkozom.⁷⁶

Megemlítendő még, hogy hosszadalmasnak tartott kutatásaimat 1974 elején leállították. Ettől kezdve helyszíni munkálatokban nem vettem részt. Az 1974–75 folyamán a feltárt részekben végrehajtott helyreállítás – a legtöbb külső falfelület vakolása már 1970-ben lezajlott – az általam hátrahagyott állapotot többnyire jelentősen módosította.

[2.] I. A kutatások terjedelme

A falkutatás egy lábazat fölötti kutatósáv erejéig kiterjedt az épület egész külső kerületére. Azokon a külső felületeken, ahol remény volt arra, hogy nagyobb középkori falrészletek tanulmányozhatók, terjedelmesebb kutatás is folyt. A belsőben csak mellékterekben (altéplom és

⁷⁵ H. GYÜRKY, 1963.

⁷⁶ TÓTH, 1994a.

kapcsolt részei, kriptá – ez akkor még csak kívülről volt megközelíthető –, oldalbejáratok melléke és oratóriumi lépcsőterek, toronybelső(k) folytak falfeltárások.

Az ásatások – ideértve Kralovánszky Alán működését is – a kereszt-háztól nyugatra kiterjedtek a székesegyházi falak előterének nagyobb részére. A keresztháztól délre két kisebb részlet került feltárássra. A szentélytől északra a támfalon belüli tekintélyes nagyságú térség volt a vizsgálat tárgya. Kisebb megfigyelésekre került sor az északi mellék-szentély és sekrestyeépítmény mellett, valamint a szentély déli oldalán. A belsőben csak az altemplomban folyt ásatási munka.

A kutatások terjedelmét és az alábbiakban használatos jelöléseket három különböző szintű alaprajz mutatja. (1–3. ábra.) Tételesen a következőkről van szó.

Falkutatás

A *tornyok* külső felületén a vastag köpenyezés miatt a középkori fal nem volt elérhető nagyobb felületen. A vakolatleverés az északi torony északi oldalának alsó részére korlátozódott. Ugyanitt kisebb szondában sikerült egyes korábbi falrészeket megfigyelni (1b).

A tornyok belsejében az északi földszinti helyiségben és a déli csigalépcső fölötti felületeken folyt vizsgálódás. Az előbbi helyen (1B) teljesen, az utóbbi esetben (1A) sávokban levették a vakolatot.

A *hosszház három nyugati szakaszának oldalfalain* az alsó zóna nagy részeit kivéve összefüggően feltártuk a nagy barokk átépítés előtti felületeket, [3.] vakolatleveréssel, köpenyezés és helyenként bekötő falazások bontásával, mind a déli oldalon (2a), mind az északon (2b).

A *kriptában*, falbontással üregeket vágva, néhány helyen középkori részleteket tártunk fel (2–3Bc), a déli részen kiterjedt vakolatleverést végeztünk (2cA).

A *keresztházban rejlő két hosszházzszakasz oldalfalain* az oldalbejáratok fölötti egy-egy helyiségben nem folyt munka. Az északi oldalon a bejárat körül részleges, a lépcsőtérben teljes vakolatleverést végeztünk (3b). A déli oldalon a vakolatleverés a bejárat körül is teljesebb volt, bontottunk köpenyezést is a lépcsőtérben, és ennek bejárata mellett kétfelől középkori pillérrészleteket szabadítottunk ki (3a).

A *mellékszentélyek oldalfalain* a lábázat fölött teljes feltárást végeztünk. A déli oldalon csak vakolatleverés volt (4a), az északon köpenyezést is bontottunk (4b).

A két sekrestyeépítmény vizsgálata csak annyiban egyezett, hogy az altemplomi szinten mindkettőnek az oldalfalairól teljesen levertük belül a vakolatot. A déliben csak az északi és a nyugati falat vizsgáltuk alaposabban: ezeken köpenyezést, illetve kisebb falrészleteket is bontottunk. Kívül nem volt jelentékeny feltárás (5A). Az északiban mind a négy oldalra kiterjedt a vizsgálódás, leszedtük a köpenyezéseket, és helyenként falrészleteket is bontottunk. Kívül a keleti oldalon teljes vakolatleverést végeztünk, és kisebbnagyobb falbontásokra is sor került (5B).

A magas falrészekben a mellékszentélyek közötti szakasztól a szentélyfal töréséig mindkét oldalon teljes vakolatleverést végeztünk. A déli oldalon ez elégségesnek mutatkozott, a köpenyezéseket és a bekötő falakat – egy kőfaragvány kiemelésétől, valamint a lábazati zóna megbontásától eltekintve – nem bolygattuk (4–6A). Az északi oldalon nagy felületeken bontottunk köpenyezéseket, részben a sekrestyeépítmény falsíkja mögé is behatolva (4–6B). [4.]

A szentélyzáradék három oldalán csak az altemplomi zónában folyt kutatás. Itt meghatározott célú bontásokra került sor az ablak- és a lábazati zónában (6c).

Az altemplomban a nyugati szakasz mindkét oldalán teljes vakolatleverést végeztünk, és köpenyezést is bontottunk. A következő szakasz északi oldalán próbaképpen falkép feltárására is sor került. A gótikus rész többi felületén az esetleg még feltárható barokk falképek megóvása érdekében a vakolást nem bolygattuk (4–5c). Az altemplomba vezető déli lépcső déli falán, valamint az altemplomból nyugatra nyíló helyiségben vakolatleverést végeztünk. A lépcsőtéri falon ezt követően középkori részleteket bontottuk ki. A helyiségben a vakolatleverés a nyugati falon teljes felületre, a két oldalfalon a befalazott ablakok alatti felületre terjedt ki, és a kutatósáv a bejárat nyílás kávéit is érintette (3–4c).

Ásatás

A toronyos nyugati részt Kralovánszky Alán munkálatai érintették. Ő négy – tanúfalakkal elhatárolt – szelvényben teljes szélességében, 3–4 méternyi sávban, feltárta a nyugati homlokzat előterét a sziklafelszínig hatolva. A déli oldalon a torony nyugati részéhez kapcsolódóan, a falsíkra merőlegesen 5 méter hosszú és 1,5 méter széles árkot tárt fel, amelynek északi végén ugyancsak elérte a sziklafelszínig (1).

A déli mellékhajófal előterében, a keresztháztól 2,2–3,65 méter távolságra, az akkori mellékhajó-falsíktól kb. 4,4 méterig terjedően én tártam

fel egy kutatóárkot, amelyet utóbb keleti és déli irányban kibővítettem. Az árok nagy részét kb. a középkori járósintig – kb. 1 méter mélységig – bontottam ki. Mélyebbre csak a fal melletti sávban hatoltunk, modern bolygatás részben kelet felé is nyúló kibontásával. Itt elértük az alapfal alját, de a sziklafelszint nem. A későbbi bővítményekben 0,5 méternél mélyebbre csak néhány felültrészen [5.] hatoltunk, főleg bolygatásokban. Kelet felé a bővítés benyúlt a keresztház sarka elé is (2–3a).

Az *északi mellékhajófal és keleti toronyrész előterében*, abban az egykori épületrészben, amelyet Gyürky Katalin a középkori Szentlélek-kápolnával azonosított, összefüggő területen folyt a feltárás, kivéve a délnyugati részt, amelynek vizsgálata a munka leállítása miatt maradt el. A terület nyugati végétől kb. 1 méterre kezdődött a helyreállított Szent György-kápolnához vezető lépcső és annak támfala, amely lemélyített vízszintes felületet is határolt részben, és a védőépület bejáratán túl végződött. A kimélyített szint alatt vaskos vízvezető csatorna húzódott végig, amely az északkeleti sarokban a felszíntől kezdődő víznyelő aknával függött össze. Mindkettő a műemléki helyreállítás keretében létesült. A felület maradék részét csaknem teljesen kitöltötték az 1957-es ásatás gödrei és más újkori bolygatások. A feltárás nagyrészt mindezek apránkénti el és kibontásából, valamint a közeikben és alattuk megmaradt régibb jelenségek tanulmányozásából állt. A kb. 1,5 méter mélyen fekvő középkori szintig e részen a talajban mindenütt eljutottunk, de a sziklafelszint nem értük el. Kralovánszky Alán az 1974 nyarán a torony és a mellékhajófal szögletében végzett leletmentés alkalmával lement a sziklafelszínig, az 1985-ben a Szentlélek-kápolna északi falánál ásott árokban talán nem (1–2b).

A *keresztháztól délre* Kralovánszky a Gizella-kápolna és a Nagypreposti-ház előtt 1981-ben kezdett feltárásai kapcsán került közel a székesegyházhoz 1983-ban, legutolsó árkainak északi nyúlványában. Ez kb. 1,40 méter széles volt, és kb. 2,25 métere közelítette meg a székesegyház falát. Mélysége nem közelítette a sziklafelszint (3a).

Az *északi mellékszentély mellett* tulajdonképpen csak felszíni megfigyelésre került sor a fal tövében (4b).

A *szentélytől északra és a szomszédos sekrestyeépítmény mellett* a terület jelentős része 1957-ben már fel volt tárva. A Szentlélek-kápolnánál kezdődő lefolyócső itt is végigvonult. A saját ásatásom újrafeltárással kezdődött, [6.] helyreállítási okokból a szentélyfal közelében szint-süllyesztéssel folytatódott, és az új felszín alatt észlelt jelenségek bontogatásánál maradt abba. A sziklafelszín az északi támpillértől nem

messze már helyenként mutatkozott. A sekrestyeépítménytől északra a csatornaárok melletti kisebb kimélyítésektől eltekintve csak felszíni megfigyelések folytak (5–6bBc).

A *szentély déli oldalán* a lábazati zóna megbontásával kapcsolatban került sor kisebb felszíni megfigyelésre (6A).

Az *alttemplomban* az északi oldalon teljes hosszában, a déli oldalon a nyugatról számított második és harmadik boltszakaszban bontottam fel a padlót. Ezen a részen és az északi oldal nyugati felében a feltárás – a fellelt építészeti maradványokat nem érintve – lényegében a sziklafel-színig tartott. Az északi oldalon keletebbre csak a negyedik szakaszban került sor jelentősebb mélyítésre, de itt a munka felmérési hiány miatt abbamaradt. Itt, mint máshol is a mélyebb sziklagödrökben, sír jelentkezett. Utóbb, olajcső fektetés alkalmával a negyedik szakaszban a déli oldalon is észleltem egy sziklába vájt gödröt, amely feltehetően temetkezéssel kapcsolatos (4–6c).

A helyreállítás során a feltárt falfelületeknek egyes fontosabb részeit bemutatták, rendszerint további bontásokkal és jelentős mérvű kiegészítésekkel. Ide tartozik a két mellékhajófalnak az ablakzóna alatti része, valamint az altemplom nyugati szakaszában feltárt két oldalfal. Lényegében változatlan formában mutatták be az északi sekrestyeépítmény keleti falából kibontott támpillérrészt, a déli bejáratnál feltárt pillérreszeket, valamint a lépcsőtérben kibontott, egykor az altemplomhoz tartozó részletet. A többi feltárt falrészt elfalazták, illetve visszavakolták.

Az ásatási gödrök és szelvények a templom nyugati és déli oldalán, valamint az alttemplomban vissza vannak temetve és új burkolattal [7.] elfedve, anélkül, hogy a korábbi felszín tetemesen módosult volna. Az altemplom középső szakaszaiban végrehajtott szintsüllyesztést az általam feltárt pillérlábazatok szabadon tartása kívánta meg. A Szentlélek-kápolna területén a leállított munkámat a délnyugati részen régészeti közreműködés nélkül befejezték, és az új burkolatot az egész felületen a középkori szinten alakították ki. Kralovánszky csak a villámhárító gödrében végzett megfigyeléseket, illetve utóbb az északi fal mellett a kialakított burkolat alatt. Az északkeleti részen a sekrestyeépítmény fala mellett új járdát alakítottak ki, keleti végén néhány levezető lépcsőfokkal, innen a támfalig az ásatási terület, ahol látható maradt az általunk feltárt gótikus szentélylábazat, úgy tűnik, ma is abban az állapotban van, ahogy az utolsó idény végén visszatemetjük.

II. Dokumentációs állapotok

Teljes kutatási dokumentáció csak a két első idényről van. Ezek a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (alább: KÖH) Tervtárában⁷⁷ található.⁷⁸ Az 1968-as kötet tartalma 31 oldal jelentés, 7 oldal javaslat, 73 oldal napló, 117 falkutatási fotó, 4 rajz. Ásatás ekkor még nem volt. Az 1969-es kötetben 42 oldal jelentés,⁷⁹ 9 oldal javaslat, 100 oldal napló (1971-ben fogalmazott kiegészítésekkel), 126 falkutatási, 167 ásatási fotó és 9 fénymásolt rajz található.⁸⁰

1970-ben annak érdekében, hogy a külsőn a kutatási és dokumentációs lehetőségeket a homlokzatok vakolása előtt, amennyire lehet, kiaknázzam, a [8.] számomra kitűzött idényen (február–április) túl is dolgoztam (megszakításokkal, május–július). A helyszíni munkát nagyjából sikerült elvégezni, de a dokumentáció tekintetében a megszorodott tennivalókkal nem tudtam megbirkózni, és ettől kezdve a hiányok a munka abbahagyásáig csak növekedtek.

A kutatási dokumentáció leadott 1970-es kötetében⁸¹ csak a fényképanyag teljes.⁸² Az ehhez csatolt 18 oldalnyi jelentés hiányos.⁸³ A naplót 1973-ban megpróbáltam letisztázni és kiegészíteni, de mivel nem jutottam a végére, nem adtam le.⁸⁴ Sem a jelentés, sem az elkészült naplórész nem terjed ki az április utáni pótmunkákra, amelyekről egyáltalán nem készítettem naplójegyzeteket. Az elvégzett munka egészéről a fényképek mellett valamelyest a rajzok adnak képet. Az 1970-es kötethez

⁷⁷ Jelenleg MÉM MDK Tervtár. – a Szerk.

⁷⁸ KÖH Tervtár ltz. D 21542. (1968), D 21543. (1969). (Itt a szerző duplum példányokra hivatkozik, amelyek leltári száma azóta megszűnt; a jelenlegi jelzetek: MÉM MDK Tervtár ltz. 25912. [1968]. ltz. 25914 [1969], l. a bibliográfiában: TÓTH, 1968. és TÓTH, 1969. – a Szerk.).

⁷⁹ A jelentés itt hiányzó 1. oldala megvan az Erdei Ferenc által utóbb összeállított tudományos dokumentáció régészeti kötetében – uo. D 25912 –, de ott az 1969-es anyag egyébként hiányos.

⁸⁰ Ezek a pauszok, amelyekről a fénymásolatok készültek; az eredetik, a dokumentáció két kötetében foglalt állapothoz képest részben tovább munkálva: CD: 023., 026., 027., 034., 036., 037., 038., 039., 041., 049., 060., 061. A két kötet rajzi anyaga megfelel a KÖZTI számára készült CD-másolat dok. 4, 001–013 tételeinek.

⁸¹ KÖH Tervtár ltz. D 21541. (TÓTH, 1970. – a Szerk.).

⁸² 234 falkutatási, 35 ásatási felvétel.

⁸³ A saját példányom 25 oldal, de ez sem befejezett.

⁸⁴ Az elkészült rész a 87. oldalon szakad meg.

készültek az R 14–17 számozású pauszok.⁸⁵ Az eredeti rajzok közül csak kettő van meg.⁸⁶ Ide tartoznék még több rajz: néhány altemplomi,⁸⁷ továbbá falfelület-felmérések a keleti részekről,⁸⁸ illetve a nyugati hosszaháztér két mellékhajófalának kövenkénti felvételei, a délié⁸⁹ egy korábban elkészült résztől⁹⁰ eltekintve egészében, az északié⁹¹ az ablak-könyöklő alatt kősorokig terjedő felső részeiben.

A következő évek dokumentációs anyaga feldolgozatlan. A fényképekből az 1971-ben készültek hosszú ideje nálam vannak, de rendezésükhöz nem jutok hozzá.⁹² A többi fényképanyag a KÖH Fotótárában rendezetlenül fekszik, és jórészt olyan negatívokból áll, amelyekről nagyítás nem készült.⁹³ A naplójegyzetek, amelyek hézagosak, kéziratban nálam vannak.⁹⁴ A munkamenetről valamelyest a jelentések és a rajzok alapján lehet tájékozódni. [8.]

1971-ben jelentés sem készült, de az akkor végzett munka egy részét tartalmazza a „Történeti összefoglalás a veszprémi székesegyház hosszaházától északra végzett kutatásokról” című irat,⁹⁵ amely megtalálható Erdei Ferenc tudományos dokumentációjának II. kötetében.⁹⁶ Két

⁸⁵ CD: 062–065. Ezekről fénymásolatok a KÖH Tervtár ltsz. D 25062. jelzetű dossziében található (R 16 kivételével). *(Ezt a jelzetet és a hozzátartozó dossziét ez ideig nem sikerült azonosítanunk, illetve megtalálnunk a MÉM MDK Tervtárában – a Szerk.)*

⁸⁶ CD: 028–064., 061–065.

⁸⁷ CD: 029–030. eredeti, ezekhez pausz 015., más pausz – 014., sírrajz – részlete, amelynek eredetije nálam van.

⁸⁸ CD: 027. egyik fele, 033., 034. – azaz 008. továbbrajzolása –, 051., 057., mind eredeti.

⁸⁹ CD: 049.

⁹⁰ CD: 011.

⁹¹ CD: 050.

⁹² *Feltehetően azonos az északi oldal ásatásáról készült hat tekercs nagyításaival, amelyek a hagyatékban találhatóak. – a Szerk.*

⁹³ *2023 nyarán a Fotótár rendelkezésre bocsátotta az anyagot, amelynek azonosítását és elsődleges rendezését Simon Anna végezte el, leltározása még folyamatban van. – a Szerk.*

⁹⁴ *A kutatói hagyatékban található naplójegyzetek előrendezése a 2008. esztendő folyamán megtörtént, szemelvények közlését a jövőben tervezik. – a Szerk.*

⁹⁵ 1973. március 2., 38 oldal. (TóTH, 1973c. – a Szerk.).

⁹⁶ KÖH Tervtár ltsz. D 25912. (minden bizonnyal elírás, hiszen ezen ltsz. alatt Tóth Sándornak az 1968. évi kutatási dokumentációja – TóTH, 1968. – található, így ez alapján az irat beazonosítása nem lehetséges – a Szerk.).

további jelentés, az 1972. július – 1973. február,⁹⁷ illetve az 1973.⁹⁸ május – 1974. január közötti időszakról,⁹⁹ külön tervtári tétel; az utóbbihoz tartozik – de a Tervtárba nem került be – egy Dercsényi Dezsőnek mint az OMF megbízott igazgatójának címzett irat,¹⁰⁰ amelyben kifejtettem a munka folytatásával kapcsolatos álláspontomat.

A rajzi anyagból zömmel 1971-ben készült az északi mellékhajófal kövenkénti felvétele,¹⁰¹ valamint a szentélytől északra feltárt terület alaprajza.¹⁰² Ugyanebben az évben elkezdtem a Szentlélek-kápolnának nevezhető épületrész alaprajzi felvételét is.¹⁰³ Ezen kívül akkor csak ásatási metszetek készültek.¹⁰⁴

1972–1973 folyamán már csak régészeti metszetrajzokat tudtam kész állapotba hozni.¹⁰⁵ Ide tartozik a már említett altemplomi sírrajz teljes kidolgozása,¹⁰⁶ valamint ennek folytatása,¹⁰⁷ amivel e sírcsoport feltárása és dokumentálása befejeződött (a leletek jelenlegi állapotáról azonban nincs tudomásom). Az ebben az időszakban készült falfelület-felmérések manuáléban maradtak.¹⁰⁸ Az ugyanezen két évben még munkában lévő alaprajzi felmérések hiányosak.¹⁰⁹ Egyedül a kriptá alaprajza készült el 1973-ban, de ez nem az én munkám, és kevés – bár fontos – kutatási részletet tartalmaz.¹¹⁰ Hiányos maradt a két mellékhajófal kövenkénti felvétele is:¹¹¹ a déli oldalon nem jutottam lejjebb a modern [9.] lábazat felső szélénél, az északon pedig a talajszintet is csak a keleti részen értem el a felvétellel, az itt lejjebb ásatással feltárt rész feldolgozatlan maradt.

e-archívum

⁹⁷ KÖH Tervtár ltsh. D 21539. 39 oldal. (= Jelentés 1972) (TÓTH, 1972. – a Szerk.).

⁹⁸ *A kéziratban 1972-es évszám szerepel, elütés, helyesen 1973. május.* – a Szerk.

⁹⁹ KÖH Tervtár ltsh. D 21540. 80 oldal. (= Jelentés 1973) (TÓTH, 1973b. – a Szerk.).

¹⁰⁰ 1974. április 18., 25 oldal. (Az irat valóban nem került be egyetlen kutatási dokumentációba sem – a Szerk.).

¹⁰¹ CD: 050.

¹⁰² CD: 032., hozzá manuálé: 047.

¹⁰³ CD: 024.

¹⁰⁴ CD: 031., 056., 058.

¹⁰⁵ CD: 031. (részben), 040., 042–046., 053–055.

¹⁰⁶ CD: 014.

¹⁰⁷ A 11. sír rajzai, nálam, pausz nem készült.

¹⁰⁸ CD: 018–021.

¹⁰⁹ Szentlélek-kápolna: CD: 024., altemplom: CD: 025. (erről utóbb készült pausz, CD: 016.), szentélytől északra: CD: 032., déli mellékhajótól délre: CD: 052.

¹¹⁰ CD: 066.

¹¹¹ CD: 049–050.

Fokozza a dokumentáció hiányosságait két további körülmény. 1. Azokon a rajzokon, amelyek nem jutottak el a pauszmásolat készültéig, illetve munkában lévőnek számítottak, nincs jelmagyarázat, és hiányosak a jelölések. Ez alól csak az ásatási metszetek kivételek, amelyeket – mivel tárgyuk rendszerint nem maradt meg – igyekeztem végérvényesen elkészíteni (de ezeken is észrevettem már hiányokat). 2. Többnyire éppen a régebbi korszakokra vonatkozó rajzi anyag hiányzik, mivel ennek elkészítésére kerülhetett volna sor később. A keresztház déli lépcsőterében, az altemplom nyugati szakaszának két oldalán megtörtént a barokk építkezésnél korábbi falfelületek kiszabadítása, de erről az állapotról nem készült rajz. A Szentlélek-kápolnában az ennek járószintje alatt észlelt jelenségeket külön rajzon szándékoztam rögzíteni, de ilyen nem maradt fenn.

A dokumentáció hézagait utólagos feldolgozás által helytel-közzel talán még lehetne csökkenteni, de a hiányok túlnyomó részét alighanem veszteség gyanánt kell elkönyvelni.

KralóvÁnszky Alán dokumentációi részben eltérhetők a KÖH Tervtárában. A Szentlélek-kápolnában ásott árokról¹¹² csak pár mondat szól a napló 12–13. oldalán, van hozzá néhány rajz, fénykép.¹¹³ A székesegyház nyugati részét érintő ásatás¹¹⁴ adatanyaga terjedelmesebb: 13 oldal napló, számos rajz, fénykép.¹¹⁵ A Nagypréposti ház kutatásához kapcsolódó 1983-as feltárás dokumentációja a KÖH példányában¹¹⁶ hiányos: nincs meg a napló, és az alaprajzra a falak nincsenek bejelölve. Mindkettő megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárának a példányában.¹¹⁷ Az Adattárban található az északi mellékhajófal és a torony szögletében végzett leletmentés kétlapos jelentése is, egy-két fényképpel és rajzvázlattal.¹¹⁸

¹¹² KRALOVÁNSZKY, 1985. XIV. szelvény

¹¹³ KralóvÁnszky KÖH Tervtár ltz. D 21233. (KRALOVÁNSZKY, 1985. – a Szerk.).

¹¹⁴ KralóvÁnszky ugyancsak 1985. (KRALOVÁNSZKY, 1985. – a Szerk.) I–VI. szelvény.

¹¹⁵ KralóvÁnszky KÖH Tervtár ltz. D 21023/i. (KRALOVÁNSZKY, 1984. – a Szerk.).

¹¹⁶ KralóvÁnszky KÖH Tervtár ltz. D 28108. (KRALOVÁNSZKY, 1983a. – a Szerk.).

¹¹⁷ KralóvÁnszky MNM Régészeti Adattár ltz. 14652., (azaz minden bizonnyal a KRALOVÁNSZKY, 1983b. dokumentációra gondolt – a Szerk.).

¹¹⁸ KralóvÁnszky MNM Régészeti Adattár ltz. 11663. (ÉRY–KRALOVÁNSZKY, 1976. – a Szerk.).

[10.] III. Feltárási eredmények a külső falfelületeken és ezek előterében

1.

Az északi torony északi oldalán az alsó részen végzett nagyobb felületű vakolatleverésből kitűnt, hogy a mai falsík a barokk pilaszterek közötti visszaugrások kitöltésével jött létre. Az emeleti helyiség résablaka alatti szinten az északnyugati saroknál, illetve ahhoz közel nyitott szondában megállapítható volt, hogy a lekerekített barokk sarkot 1907 után szögletesítették, továbbá, hogy a középkori falfelület a mai falsíktól számítva 47, a pilaszterek közötti barokk falsíktól számítva pedig 35 centiméter mélyen húzódik.¹¹⁹ A tornyok középkori oldalsíkja tehát valószínűleg nem ugrott ki a mellékhajófalak felületéhez képest. A vastag köpenyezés lényegében a barokk építkezéshez tartozik.

Kralovánszky ásatása a nyugati homlokzat előtt nem hozott építéstörténetileg használható eredményt. Összefüggő falvonulat nem került elő, a nyugati homlokzat alapozása – ami nyilván végig barokk falköpeny – egységesnek mutatkozott, a főtengelytől kétfelé nagyjából szimmetrikusan elhelyezkedő egy-egy kitüremléstől eltekintve, amelyet az ásató nem tudott világosan megítélni. A kettő közül az északi vélhetően középkori falcsonk volt, amelynek folytatását elbontották.

Kralovánszkyknak a déli torony déli oldalán ásott árkában¹²⁰ viszont több fal is előkerült. Közvetlenül a felszín alatt, a nyugati homlokzat síkjától kb. 1 méterre, sárgás, murvás habarcsba rakott falvonulat keleti szélé jelentkezett az árok peremén. Úgy tűnik, ezzel függött össze az árok déli részén valamivel mélyebben jelentkező, kb. 85 centiméter széles, kelet-nyugati irányú falvonulat. Jóval mélyebben jelentkezett, keletebbre, egy másik, korábbi észak déli irányú falvonulat, amely, az előbbinél közelebb a toronyhoz, szintén befordult kelet felé, és nem volt habarcsba rakva. A későbbi falat Kralovánszky [11.] szerint utólag építették a torony alapfalához, amely nyilvánvalóan itt is barokk köpenyezés volt.¹²¹ A nagy barokk újjáépítés óta azonban ez a terület nem volt beépítve, így Kralovánszky megállapítása alighanem helytelen. De e falakra a szomszédos térséggel kapcsolatban még vissza kell térnem.

¹¹⁹ Jelentés 1968. (TÓTH, 1968. – *a Szerk.*), 4., fotók: Falkutatás 1970, (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 1–2. kép.

¹²⁰ Kralovánszky III. szelvény. (KRALOVÁNSZKY, 1984. – *a Szerk.*).

¹²¹ Lásd ezekhez Kralovánszky Napló 5–7. (KRALOVÁNSZKY, 1984. – *a Szerk.*).

2a.

A déli mellékhajó három nyugati szakaszának oldalfalán és ennek előterében igen sokrétűen mutatkoztak meg a székesegyház falaiban, illetve környezetükben rejlő történeti összefüggések.

A vakolatleverés után¹²² nagyrészt köpenyezett, illetve újrafalazott felület látszott, amelynek középső részén elég nagy foltban a régebbi, nagyrészt középkori, korai fal is megjelent. E korai fal zömmel durván faragott, hosszúkás vörös homokkő tömbökből állt, amelyek kitűnő minőségű, fehér, meszes habarcsba voltak ágyazva. Az újabb falazásokban jól elkülöníthető volt az, ami a barokk, illetve a neoromán építkezéshez tartozott. Az ablaktengelyek között, illetve a keresztház melletti keskeny sávban világosan észlelhető volt az 1907-ben elbontott támpillérek helye, amelyet – a felsőbb részeken szabálytalanul szélesedő sávban – modern kifalazás jelölt. Ezek a kifalazott sávok fent többnyire vízszintes vonalban értek véget, abban a magasságban, ameddig a torony melletti keskeny sávban a barokk fal is felnyúlt. E vonal fölött mintegy 45 centiméternyi modern felfalazás húzódott, amelyen a párkány feküdt. A barokk párkány nyilván a vízszintes vonalnál kezdődött. A három ablak nagy, modern téglafallal kitöltött falkívágásba illeszkedett. E kivágásoktól balra, a barokk falban érzékelhető volt a korábbi ablakok téglá átboltozása, amiből kitűnt, hogy e nyílások szélesebbek és jóval alacsonyabbak voltak a jelenlegiekénél. A középső és a keleti ablak közötti támpillérhely egy részén néhány foltban barokk falazás bukkant elő, amelyben középkori [12.] kőfaragványok is voltak. Az alsó részen e támpillér sávjától jobbra kis románkori ablak maradéka tűnt föl. A további feltárások is a fal alsó, a köpenyezés alatt helyenként 20–25 centiméternyit kifelé dőlő felületein hozták a legfigyelemreméltóbb eredményeket.¹²³ (5. ábra.)

Ezek megértéséhez, illetve értékeléséhez előrebocsátandó két körülmény. Az egyik: ahogy Ádám Iván jegyzetei, 1907-ben készült fényképek¹²⁴ és most már rajzok is igazolják, a székesegyház hosszházának három nyugati szakaszában a mellékhajók eredetileg karzatosak voltak. Ez az elrendezés az 1907-ig fennállott barokk belsőben már nem létezett. A karzatok megszüntetése előtt a tulajdonképpeni mellékhajófal, vagyis

¹²² Tájékoztató 4. ábra, CD: 061., 065.

¹²³ CD: 049.

¹²⁴ Pl. Tóth, 1994a. 4. ábra.

az alsó falrész, a mai ablakkönyöklők vízszintese táján vagy inkább kissé magasabban – a kidőlésből következtethetően boltozattal – lezárt térrel függött össze. A másik – aminek tanújelei alább következnek majd –: ezt a homlokzatrészt egyes időszakokban utóbb lebontott épületrészek takarták. Az alsó falrészen feltárt nyílásmaradékok és egyéb szerkezetnyomok nyilvánvalóan e két körülménnyel összefüggő funkcióváltozásokat tükröznek.

A karzat a nagy barokk újjáépítés előtt közvetlenül még bizonyára létezett. Erre utal a torony mellett feltárt elég nagy, közvetlenül a modern könyöklő alatt kosárvízszerűen, laposan lezárt ablak, amelyet a barokk köpenyezéssel fedtek el. (5. ábra 1.) A nyílás, amelyet főleg barokk, kisebb részben modern falazás töltött ki, végleges kialakítás nyomát nem mutatta. A lezárás formája nemigen képzelhető el a barokk kor előtt, de a nyíláshoz tartozó jó meszes habarcsú, valószínűleg bontási anyagokból álló vegyes falazás merőben másféle, mint azok a követ alig tartalmazó téglafalak, amelyek a 18. századi formát végleg megadták. Mindez arra vall, hogy a barokk építkezésnek volt olyan korai szakasza, amelyben gyökeres változtatásokat még nem terveztek, hanem a fennálló állapotot próbálták felújítani.

Ehhez a szakaszhoz tartozhattak – legalábbis részben – a támpillérek is, tekintve, hogy ezeket még a végleges köpenyezés előtt kialakították. De [13.] megállapítani csak a középső és a keleti ablak közötti támpillérről tudtam, hogy teljes egészében barokk hozzáépítés. Ehhez a szakaszhoz sorolandó továbbá az ablakzónában a köpenyezés alól feltárt falfelületek tekintélyes része. E felfalazásokat az magyarázhatja, ahogy a korai fal felsőbb részeihez viszonyulnak. E korai fal felülete összefüggően a nyugati ablakközben érte el a legnagyobb magasságot: itt kb. 1 méter hosszúságban, mintegy 110 centiméterrel a modern könyöklőkövek alsó szélé fölött, falegyennel végződött. Ez bizonyára megfelelt egykor valamilyen szerkezeti vonalnak, talán a karzat padló szintjének vagy ablakkönyöklőjének. Azt, hogy a korai fal valaha tovább folytatódott fölfelé, csak egészen csekélyke maradvány bizonyította a szóban forgó szakasz bal szélén.¹²⁵ De a keleti ablakközben a falmagban, faragott kő kiemelése kapcsán, még kb. 1 méterrel magasabban is észleltem korai habarcsú részletet. Lehetséges tehát, hogy a barokk építkezés kezdeti

¹²⁵ Fotó: Falkutatás 1970. (TÓTH, 1970. – a Szerk.) 14–15. kép.

szakaszán e magasabb zónában csak a külső falfelületet igazították ki, amit a régibb felület kidőlése indokolhatott.¹²⁶

A szóban forgó homlokzatrészt közvetlenül a barokk építkezés előtt valószínűleg teljes hosszában – és talán teljes magasságában is – épület takarta. Ezt a falkutatás és az ásatás eredményei egymással összefüggésben bizonyították. A keleti modern ablak alatt gótikus ablak (5. ábra 5.) záradéka került elő, amely utolsó, meglehetősen sérült állapotában – ezt tártam fel – kivakolt, alján deszkával borított fülke gyanánt szolgált. (5. ábra 5a.) A fülkét a barokk köpenyezéssel összefüggő falazat töltötte ki. Kialakítása a gótikus ablak nagyobb részének befalazásával függött össze. A befalazás nyugat felé tovább húzódott egészen az említett románkori ablakmaradványig. (5. ábra 4.) Alatta és nyugatabbra, egészen a nyugati szakaszig, kitömködött gerendalyukakra utaló jelenségek, illetve feltehetően ilyenek helyét elfoglaló kifalazások voltak megfigyelhetők, amelyeknek tetejénél a fülke alja mintegy 110–120 centiméterrel volt magasabban.¹²⁷

[14.] Az ásatás során¹²⁸ az utóbbi ablak melletti támpillérhely tengelyétől keletre feltárt árokban mintegy 50 centiméterrel a talajszint alatt vékonyan sávozott padló maradványai kerültek elő, vastag égésréteggel és némi habarcszörmelékekkel borítva. E járószint mintegy 2,5 méterrel volt mélyebben a gerendavégek tetejénél. Az agyagpadlóról üszkös gerendamaradékok, fémszálas textília foszlányai, a ráomlott törmelékéből számos kályhacsempe és háztartási eszköz töredéke került elő. Az égésnyomok a mellékhajó falán, és pedig ennek a támpillér sávjába eső részén is jelentkeztek.¹²⁹ Mindez arra vallott, hogy itt, alacsony földszinti térrel és igényesebb kialakítású emeleti helyiséggel, lakóház állt, amely a barokk építkezés kezdete előtt leégett. Ez a ház azonban nem lehetett nagyon hosszú életű, mivel járószintje alatt mindössze 60–70 centiméterrel (a mellékhajó falpadkája által jelzett középkori szint alatt 30–35 centiméterrel) sírok kerültek elő, jelezvén, hogy a terület előzőleg, de nem sokkal korábban – bizonyára a török időkben – temetőül szolgált.

A ház falait nem sikerült egyértelműen meghatároznom. A székesegyház oldalához épített traktus déli lezárásául mindenesetre csak az a kb. 60 centiméter vastag fal jöhet számításba, amelyet utóbb,

¹²⁶ Lásd Jelentés 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 8., 12–15., 18–19.

¹²⁷ Vö. Jelentés 1969. (TÓTH, 1969. – *a Szerk.*) 4–5.

¹²⁸ Metszet, alaprajz: CD 012–013.

¹²⁹ Lásd Jelentés 1969. (TÓTH, 1969. – *a Szerk.*) 4.

az árok bővítésében, az úttest alatt tártunk föl.¹³⁰ Ez a fal kb. 4,75–5,35 méterre volt a déli mellékhajófal alsó részének – azóta megszűnt – modern falsíkjától. Gótikus kőfaragvány került elő belőle.¹³¹ Hozzá dél felé, merőlegesen, másik fal csatlakozott, amelyet mintegy 2 méter hosszan tudtunk megfigyelni. A ház nyugati határfala az lehetett, amelynek keleti szegélyét Kralovánszky a torony déli oldalához csatlakozóan figyelte meg. Ez a fal bizonyára a székesegyház még köpenyezetlen tornyának a sarkához csatlakozott. Az e falhoz tartozó kelet felé induló ág kb. ugyanolyan távolságban volt az említett homlokzatvonaltól (4,50/60–5,35/40 méter), mint az iménti szakasz, amelyet én a kereszt-ház közelében tártam föl.

[15.] A nyugati mellékhajórész homlokzata a ház megépítése előtt bizonyára a középkortól kezdve szabadon állt, legalábbis ott és akkor, ahol és amikor alsó zónájában ablak nyílt. A gótikus ablak faragott kőből készült belső kávarésze – a falsíkhöz csatlakozó részt falazták –, amelyet a helyreállítás során tettek szabaddá, erős égésnyomokat mutat. Így feltételezhető, hogy a ház megépítése is tűzvészt követett, bár erről az állapotról ma már nem lehet világos fogalmat alkotni, mivel azt a befalazást, amely a ház építéséhez tartozott, megfigyelés nélkül bontották el. A házépítést megelőző nagyobb falkiromlásra vall mindenestre, hogy ez a befalazás a románkori ablakkávéig nyúlt, pedig ez a nyílás legkétsősőbb a gótikus ablak létesültével megszűnt. A helyzetet bonyolítja, hogy kelet felé is előkerült egy nyílásnyom – körablak maradéka –, amelyet a meglévő gótikus káva falazata tisztán vágott. (5. ábra 6.) Csak gyanítható, hogy a két korábbi ablak nem egyszerre működött, és a kettő közül a balfelé eső, függőleges kávájú és félkörös záradékú volt a korábbi.

Volt gótikus ablak a középső szakaszban is. (5. ábra 3.) Ez faragott-falazott szerkezetével emlékeztet a keletebbire, de építőanyag és forma tekintetében teljesen különbözik attól. Alacsonyabban fekvő – és félkörös – záradékával is inkább románkori, mint gótikus szomszédjának felel meg, pedig ennél mérművének maradéka – és záradékformája is – inkább későbbinek mutatja. A felső részét ennek is barokk fal töltötte ki a mérmű síkjáig, de fülke kialakításának itt nem volt határozott nyoma. A középkori falsíkgig tartó befalazás maradékának felső sorait a homlokzatrajzon ugyanúgy jelöltem, mint a házhoz tartozó falazást a keletibb nyílások kávái közt, de a lejjebb lévő sorokat – jelölés nélkül –

¹³⁰ Hiányos felmérés: CD 052., fotó: Tóth, 1994a. 2. ábra.

¹³¹ Lásd még Tóth, 1994a. 15., 21. ábra.

megkülönböztettem. Mivel az ablakot teljes felületén – és a mérmű hátsó síkjáig – kibontva mutatták be, e megfigyelés már nem ellenőrizhető. Most mindenestre még feltűnőbb, mint annak idején volt, hogy nincsenek égésnyomok: a kőfelületek a tördelésektől eltekintve épek.

Az ablak kialakítói mintegy 175–180 centiméter széles, bizonyára románkori nyílást – feltehetően kapuzatot – vágtak át, amelynek félköríve mintegy 370–380 [16.] centiméterrel a fal keletebbre megfigyelt alapozási padkája fölött zárulhatott. (5. ábra 8.) A nyílás típusát egyértelműen csak falbontással lehetett volna – talán – megállapítani, amire az ablak alsó részének jobb oldalán a kiegészítéssel kapcsolatban sor is került, de megfigyelésről nincs tudomásom. A maradvány szegélyét szépen faragott – bár most már igen rossz állapotú – kövekből alakították ki. Az ívelő részen csak szürke mészkő tömbök jelentkeztek, a jobboldalt megfigyelhető függőleges részen ilyenek vörös homokkövekkel váltakoztak. E két kőfajta hasonló alkalmazását a szentélylépcső alatti helyiségben figyeltem meg, a románkori altemplomhoz tartozó nyugati falnál feltárt falpillérmaradványon.¹³² Ennek ellenére nem állítanám, hogy a mellékhajó nagy nyílása az épület kezdeti állapotához tartozik: igen kis részeken megfigyelhető kapcsolatát a környező korai falszöveggel nem tudtam világosan megítélni. Ugyanez áll a keletibb románkori ablakra is, bár ott a kapcsolat jobb volt. Ennek esetében még az átalakítás lehetősége is fennáll: meredek hajlásszögű kávéjában – amely a helyreállított formában rövidebbnek látszik, mint amilyen volt – állított téglát, sőt, ugyanilyen helyzetű lapos habarcsdarabot is alkalmaztak, ami korábbi kavasík csekély módosítására utalhat.

A faragott szegélyű nyílástól közvetlenül nyugatra, a barokk támpillér sávjában, korábbi falbekötés nyomai mutatkoztak. Az alapozási padka fölött kb. 3,30–3,80 méter között, mintegy 60 centiméter szélességben, a korai fal megszakadó felületeinek közén a barokk falazásoktól eltérő, bő habarcsba szabálytalanul rakott kövekből álló kitömködés mutatkozott. Az alaposabb habarcsvizsgálat itt elmaradt. E rész fölött az eredeti falfelület három kőszára áthúzódott. Az alsó kőszorban, mindjárt a falbekötésnyom bal felső sarka mellett, mintegy 14x14 centiméter méretű, lyukacsos mészkődarabbal kitömött hiány volt megfigyelhető. Keletebbre ugyanebben a kőszorban még két ilyen figyeltem meg, közvetlenül a románkori ablak mellett, ennek vállvonalánál, illetve ettől kb. 1 méterrel nyugatabbra. Ezek feltehetően állványgerendák nyomai

¹³² Napló 1969. márc. 19–20. (TÓTH, 1969. – a Szerk.).

voltak, de – tekintettel [17.] arra, hogy a falbekötés nyomát az a kősor zárta, amelyben elhelyezkedtek – valamilyen vízszintes szerkezeti határvonalat is jelezhettek. Följebb, nagyjából a modern ablakkönyöklők magasságában, a 60 centiméter széles falbekötésnyom ismét jelentkezett, a lejjebb lévőhöz hasonló hosszban, de kevésbé határozottan. E szakasz egy részén azonban – mint aljánál jobbra a szomszédos falfelületen is – a korai falakra jellemző habarcsból némileg különböző, sárgásabb-szürkésebb kötőanyagot figyeltem meg.

A mellékhajófal nyugati szakasza mindenesetre a keletibbeiktől a korai időkben el volt határolva: itt ugyanis kb. 1,5 méter széles és a középkori szinthez képest kb. 3 méter magas, vállpárkánnyal ellátott, kivakolt árkádníylás maradványai tárultak fel (5. ábra 7.), amelyeknek falazásmódja és vörös homokkő anyaga jellegben megfelelt nem csupán a közeli falfelületeknek, hanem a keresztházban a déli bejárat mellett feltárt féloszlopos árkádrészletnek¹³³ is. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ebben a szakaszban a mellékhajó tere eleinte valamilyen oldalsó bővítéssel – feltehetően kápolnával – függött össze. Az árkádívbe belevágott a kosáriréses zárású ablak alja, továbbá a ház egyik gerendafészke. A befalazás ezeknél régibb volt, de korát nem tudtam megállapítani. Azóta az árkádívet – a bemutatott barokk ablakot megrövidítve – kiegészítették, és a befalazás külső részét a nyílás nagy darabjának bemutatásával egybekötve a talajszintig kibontották.

Az árkádív fölött még egy középkori nyílásnak került elő a nyoma: lyukacsos mészkőből falazott kávarészlet, balra meredek hajlásszögű, vakolt, függőleges rézsűvel.¹³⁴ (5. ábra 2.) A nyílás kétségtelenül jóval magasabban zárult, mint a keletebbre feltárt ablakok: a maradványt fent a modern ablakkönyöklő vágta. Többi részét csaknem mindenütt barokk fal vette körül, de annyit mégis meg tudtam állapítani, hogy habarcsa az a fajta, amit a 60 centiméter széles falbekötésnyommal kapcsolatban említettem. Ezt a habarcsfajtát a keletebbre feltárt két román kori nyílásnál is észleltem (a kváderek között, illetve az ablakkáva-vakolat alsó részén), amivel [18.] megerősítve láttam az a gyanúmat, hogy ezek nem az eredeti építkezéshez tartoznak.¹³⁵ A szóban forgó nyílásmaradvány mindenesetre ezen az alapon románkorinak tekinthető. Nehezebb kérdés az, hogy helyzete miként egyeztethető össze a belső karzat,

¹³³ Tóth, 1994a. 5. ábra.

¹³⁴ *Tájékoztató* 5. ábra 2., képek: Falkutatás 1970. (Tóth, 1970. – a Szerk.) 29–32.

¹³⁵ Jelentés 1970. (Tóth, 1970. – a Szerk.) 20–21.

illetve az alatta lévő árkádív létével – ami szokatlan helyzetét vélhetően befolyásolta. A karzatra nézve merő elképzelésekre vagyunk utalva, de az biztosra vehető, hogy az árkádívvel kapcsolt helyiség fala nem volt alacsonyabb annál, amit az áthúzódo kősorokkal lezárt falbekötésnyom jelez. Ezzel kapcsolatban nehéz olyan tetőmegoldást elképzelni, amely fölött a nyílásmaradvány helyén ablak jelenhetett volna meg. Tekintettel arra, hogy a nyílásnyom magasságában részben azonos habarcsú falbekötésnyom jelentkezett, még az sem zárható ki, hogy emeleti helyiség ajtajának kávatöredékéről van szó.

Az első és a második mellékhajó-falszakasz közötti harántfal léte által értelmeződhet az a falmaradvány is, amelyet a keletebbre ástott kutatóárok déli végében tártam fel. Ennek koronája nem érte el a ház járószintjét, de kiemelkedett a középkori szint fölé, amelyet az árok belsejében az alapozási padkánál legfeljebb kevéssel mélyebben húzódo, vastag kőlapburkolatra valló ágyazóhabarcs-maradványok jeleztek. A fal déli szélét csak utóbb tudtam feltárni. Vastagságát 62 centiméternek mértem. Déli felületének felső részén a középkori szint fölött egyenes vonalban – nyilván egykor csatlakozó padlózatnál – végződő vakolatmaradványt láttam.¹³⁶ A fal tehát bizonyára elég sokáig fennállt, de mivel a tárgyalt bekötésnyomoknak megfelelő vastagságú, vélhető, hogy eredetileg az ezekhez csatlakozó fallal együtt a mellékhajó második és harmadik szakasza előtt elhelyezkedő oldaltér határolását alkotta. Ilyen oldaltér létezése mindenesetre csak a mellékhajófal említett ablakainak keletkezése előtt képzelhető el, aránylag rövid életű belsőről lehet tehát szó.

E térséget kelet felől a jelenlegi keresztház elődjének a fala zárta le, amelynek bekötési nyomait lent mintegy 30 centiméter széles sávban egyértelműen, [19.] feljebb keskenyedő sávban bizonytalanabban mintegy 8,5 méter magasságig észleltem. Ez a fal tehát valószínűleg elérte a karzatos mellékhajó párkányát. A barokk támpillérnek elkülöníthető nyomát itt tulajdonképpen nem találtam. Elég valószínű, hogy ezt a támpillért a középkori fal maradékából alakították ki. A barokk köpenyezés mögött mindenesetre, a fülkévé alakított ablakzáradék magasságában, a gótikus vakolat csekély maradványának kihajló széle is jelezte, hogy itt már a középkorban falszöglet volt. A falra itt mindaddig szükség volt, amíg tőle keletre a már említett féloszlopos árkád nyitva

¹³⁶ Jelentés 1973. (Tóth, 1973b. – a Szerk.) 22–23.

állt. Ennek befalazása pedig barokk, korábbi leválasztás nyomát nem észleltem.¹³⁷

1–3a.

A keresztház előterét érintő kevés feltárási eredmény még mindig összefügg a nyugatibb részek kérdéseivel. Az épületrész délnyugati sarka előtt feltártam egy falcsonkot, amely minden bizonnyal annak középkori előzményéhez tartozott. A kibontás a falkorona tájékára korlátozódott. A falat északi és déli oldalán beásás vágta. Keleti és nyugati oldalán egyenes felület mutatkozott.¹³⁸ A felmérés rögzítése különféle nehézségek miatt befejezetlen maradt.¹³⁹ A korrigált szerkesztés szerint az ép nyugati oldal a mellékhajófal megszűnt modern síkjától kb. 350–410 centiméterig (a keresztház homloksíkjától 90–150 centiméterig) volt megfigyelhető. Részben ezen a szakaszon kellett volna az imént tárgyalt 62 centiméteres falnak csatlakoznia, mivel ez ugyanattól a mellékhajó-falsíktól 380–440 centiméterre húzódott. Ezt a falsíkot másrészt a falcsonk korrigált oldalvonalának meghosszabbítása a keresztház nyugati falának a tövénél éri el, tehát nem ott, ahol a falcsatlakozás észlelhető volt. Ez [20.] arra vall, hogy a korrekció sem egészen pontos. A falcsonk nyugati szélétől kb. 100 centiméternyire, párhuzamosan felvehető keleti oldalvonal a keresztház előzményének belső falfelületét jelezheti.

1983-ban Kralóvánszky Alán mintegy 7–8 méterrel keletebbre és a keresztház homlokzatától távolabb (kb. 2,25–4,10 m között) kettős fal rövid szakaszát tártá föl. Ebből a déli részt újkorinak, a mélyebben alapozott északit viszont középkorinak tartotta. Ezt a feltárási eredményt, összekapcsolva a toronyhoz csatlakozó lelettel, közölte is, rekonstrukciós rajzokba beillesztve.¹⁴⁰ E rajzokon a feltárt falmaradvány a keresztház nyugati szélétől a mellékszentély végéig terjedő kápolnába illeszkedik, és ehhez nyugat felé még egy kápolna járul, bizonyára a nyugati támpillérhely vonalában határolva. Ezen a gótikus ablakokkal ellátott szakaszon azonban későközépkori adatokból ismert oldalkápolna nem létezhetett, keletebbre pedig legfeljebb a keresztház előzményében lehetett. Ez, ahogy

¹³⁷ Vö. Jelentés 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 6–11.

¹³⁸ Lásd Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*) 8–9., TÓTH, 1994a. 2. kép.

¹³⁹ CD: 052., a nyugati oldal hibásan felhordva.

¹⁴⁰ KRALOVÁNSZKY, 1990. 64. 7. kép, 67. 10. kép.

a tárgyalt falcsont mutatja, kinyúlhatott addig a vonalig, amelyben Kralovánszky a kettős fal középkorinak tartott részét feltárta, bár e rész távolsága a déli mellékhajófal síkjától inkább a lakóházhoz kapcsolható kelet-nyugati irányú falvonulat helyzetének felelne meg.

A torony mellett feltárt korábbi fal Kralovánszky ábráin nem mint kápolnamaradvány szerepel. Pedig ez helyzeténél fogva lehetett volna az, tekintettel a nyugati mellékhajószakasz árkádíveinek közelségére. Kelet felé forduló részének a mellékhajó falsíkjától számítható távolsága is megfelelné ennek: nagyjából ugyanannyi, amennyi az általam feltárt 62 centiméter vastag falé. Mégis kétséget ébreszt e tekintetben az, hogy nem volt habarcsba rakva: a fennálló székesegyházzal kapcsolatba hozható szárazon rakott alapfalat én nem találtam. A déli mellékhajó fala, amelyet alaposan megfigyelhettem, a legalsó kősortól kezdve habarcsba volt rakva. [21.] A székesegyház déli oldalának nyugati részéhez kapcsolódó egykori mellékterekre ma burkolati jelölések emlékeztetnek – hibásan.

1–2b.

Az északi mellékhajófal nyugati része és a Szentlélek-kápolnának a torony oldaláig kinyúló belseje még nehezebben és körülményesebben tisztázható problémákat tartogatott.

A falon a vakolatleverés után¹⁴¹ (6. ábra) nagyjából ugyanaz látszott, ami a déli oldalon. Volt 40 (helyenként 50–60) centiméteres felfalazás, a támpillérek nagyrészt modern fallal elsimított helye világosan kirajzolódott, a barokk ablakzáradékokból elég nagy részletek voltak megfigyelhetők, – de az ablakok alatti zónában az eléfalazások tömörebbnek mutatkoztak, és a korábbi falfelületből csak kisebb, függélyes folt jelent meg a középső ablak és a nyugati támpillér sávja között.

Az eléfalazások eltávolítása után¹⁴² (7. ábra) az összkép már másféle volt, mint a déli oldalon. A barokk építkezés korai szakaszát itt még egyértelműbben ki lehetett mutatni, mint ott: a keletibb támpillér helyétől közvetlenül keletre kétségtelenül ahhoz tartozó vakolatmaradvány került elő a köpenyfal mögül. Ez a támpillér mellett 33 centiméter széles meszelt sávot és ehhez kapcsolódó hóbörcsös felületet mutatott. A meszelt sáv kissé rá is fordult a támpillérből szerencsésen visszamaradt

¹⁴¹ CD: 010., 026.

¹⁴² CD: 050.

kőre, amely e vakolat síkjához képest még elvészve is kissé kiemelkedett.¹⁴³ Tehát a támpillér is ehhez a szakaszhoz tartozott – előzménye később sem mutatkozott, alapozása tisztán elvált a mellékhajó falától –, sőt, maga a fal is, amelyen a vakolás elhelyezkedett. Ennek nem volt határozott alsó széle, inkább fokozatosan, kidolgozott felület nélkül fogyott el lefelé. A korábbi barokk építési szakasz falazata mindenütt jelentkezett a legfelső zónában, és észlelhető [22.] volt lejjebb is, a kriptalejáró, illetve a modern lábazat közelében – a nyugatibb részen – különösen kiterjedt foltokban.¹⁴⁴

A középkori falfelület az ablakközökben kb. 4,5 méter magasságig volt követhető az akkori talajszint fölött, aminél a fal alapozási kiugrása 125–130 centiméterrel húzódtott mélyebben. Itt csak egy nyílás került elő, a középső szakaszban: félkörös záradékú, rézsús bélletű, 15 centiméter nyílásszélességű, kifelé mintegy 46–48 centiméternyire kitáguló román-kori ablak maradványa. Lyukacsos édesvízi mészkőből rakott záradéka aránylag ép volt – még vakolat is maradt rajta –, függőleges részeiből azonban jóformán semmi sem maradt. Külső felét barokk falazás töltötte ki, de már előzőleg is el volt zárva: szűkületétől befelé eltérő habarcsú befalazás jelentkezett. Ebből palmettadíszes kőfaragvány töredéke került elő.¹⁴⁵ Könyöklője a szűkületnél érzékelhető volt; helyzetét jelezte az is, hogy a belső befalazás alsó részét a nyílással nagyjából egyező szélességű, egymásra fektetett, lapos kövekből rakták. A függőleges ablakkáva helyzetét csak jobbfelé jelezte a szomszédos korai falfelület nagyjából egyenes vonalú lezárása hat kőornyi magasságban. Ez arra is utalt, hogy az ablakkáva nem volt egykorú a környező falazattal, bár a záradéknál nem tudtam elkülönülésre valló határvonalat megállapítani.

Az ablak középtengelye csak kevéssel esik közelebb a toronyhoz, mint a déli oldal középső szakaszának jóval nagyobb gótikus ablakáé. Elképzelhető tehát, hogy eredetileg volt ott szimmetrikus párja, de a déli oldal románkori ablakaitól – ha a nyugati szakasz töredékét is annak számítjuk – záradékának helyzetében eltér, ha bélletmegoldásában hasonlíthat is azokhoz. Az ablak kiegészítése nagyjából megfelel az eredeti formának.

A korai, nagyrészt vörös homokkőből rakott falfelület ezen az oldalon nagyobb összefüggő foltban csak az ablaktól kétfelé maradt meg, de az ennek felületét is kitöltő nagy barokk kifalazás miatt itt sem megszakítás

¹⁴³ Fotó: Falkutatás 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 36–38.

¹⁴⁴ Vö. Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 7–9.

¹⁴⁵ TÓTH, 1994a. 6–7. ábra, helyét a homlokzatrajzon 17-es szám jelöli.

nélkül. A keleti modern ablakköz támpillérének sávjában itt is észlelhető volt egy [23.] lyukacsos mészkővel kitöltött gerendahely, nagyjából ugyanabban a magasságban, ahol a déli oldalon. A nyugati szakaszban a modern ablak alatt a falfelület túlnyomó részét különböző későbbi korokban újra rakták, a korai fal csak közvetlenül a kőlapos lábazat fölött jelent meg, majdnem teljes szélességben, jelezvén, hogy itt nem volt kezdetben árkád, sem másféle nyílás. A keleti szakaszban, ahol a felméréssel eljutottam a talajszintig, jóval bonyolultabb volt a helyzet. Itt a lábazati kőlapok mögött és fölött igen terjedelmes barokk kifalazás terpeszkedett, amely a korábbi falak felületi összefüggéseit vízszintes és függőleges irányban egyaránt megszakította. E kifalazás felső széle a bal felén kissé alacsonyabban húzódott, e szakaszon megjelent fölötté, csaknem a keresztház faláig továbbnyúlóan, az eredeti falfelület három kősoara. Efölött azonban – az alapozási padka szintje fölött kb. 325 centiméter magasságtól kezdődően egész a modern ablakig (505–510 centiméter ugyanonnan) – falmag jelent meg, az említett három sor síkja elé helyenként kinyúló kövekkel, jobbra e sorokéval egyező habarccsal, amelynek egyöntetűségét csak lent középen bontotta meg egy némileg eltérő kötőanyagú fölt. Följebb talán 110 centiméter magasságban az ablak és a keresztház fala között újra korai falfelület jelent meg, de ez alig tartalmazott vörös homokkövet, és a szokásosnál jóval lazább, hanyagabb rakású volt. Pedig e magasságnak legalábbis egy részében még mindkét ablakközben megjelent a szokásos képet nyújtó korai falfelület. A keresztház mellett még följebb kb. 105 centiméter magas szakaszon – az alapozási padka fölött kb. 625–730 centiméterre – többnyire lefargott téglákból álló felület tárult fel, amely a szomszédos barokk felfalazás irányában részben a falsíkra merőleges téglalenyomatokkal zárult, ami arra vallott, hogy ez a falazás nemcsak előlről, hanem oldalról is csonkult. Korai – de vegyes falazású – falmag (némi szünet után) feljebb is mutatkozott a keresztház fala mellett, egészen a modern felfalazásig.

Később (de a barokk építkezések előtt) falazott felület a keleti szakaszban csak egy helyen mutatkozott: a modern ablak alatti falmagtól nyugatra, azzal [24.] nagyjából egyező magasságban, a barokk támpillér sávjáig terjedően, ahol a korai fal felülete volt mellette (alatta a nagy barokk kifalazás következett). Szélessége (135–180 centiméter) csak kevéssel volt csekélyebb, mint a falmag feltárt részéé (180–190 centiméter). E későbbi falazás elég jellegzetes habarcsa a nyugati szakaszban is feltűnt, a korai fal maradványára rakott kövek között a torony mellett, keletebbre pedig – közben barokk kifalazással megszakítva – vékony

földréteggel zártan, összesen mintegy 80 centiméter magasságban. E falazás keleti részébe beékelődően még agyagos kötés nyomai is mutatkoztak. Följebb, a modern ablakig, e szakaszban egységes volt a fal: ahogy a kövekhez tapadó habarcs- és vakolatnyomok mutatták, főleg a korai fal bontási anyagából épült, az alatta lerakódott földrétegből ítéltetően később, mint az alatta lévő (az utóbbi falazás, az ablakváll és a keleti falmag szintjén megrajzolt hosszanti metszet: 8. ábra).¹⁴⁶

A képet a keleti szakaszban kiegészítik a talajszint közelében és lejjebb feltárt részletek. A keresztház nyugati falsíkjától 138 centiméterig a mellékhajófal talajszint alatti felülete erőteljes kiugrást mutatott. A kiugrás a nyugatabbra csatlakozó falfelülethez képest 48 centiméter volt, a keresztház falsíkjától 41 centiméterre még 12 centiméternyit vastagodott. A kiugró falrész nyugati, 68 centiméter hosszú szakaszát a szögletben lévő részhez utólag építették hozzá a szokásosnál nagyobb és szabályosabbra formált, de mállekonyabb kváderekből.¹⁴⁷ (8. ábra I–II, metszet a későbbi résznél: uo. C.) A kiugrás kezdetétől nyugatra 2–3 centiméter között, kevésbé annak fennmaradt falkoronája fölött, vagyis az alapozási padkától számítva kb. 120–135 centiméter magasságban hevederív indítása jelentkezett a barokk kifalazás aljánál ferde habarcslenyomat formájában, amelynek a kötőanyagát a szomszédos, kiugró bővítményével egyezőnek találtam.¹⁴⁸ (8. ábra F.)

A három sornyi korai falfelület fölötti jelenségekből annak idején boltozott térre és fölötté – a téglafalazásnál – emeleti nyílásra következtettem, feltételezve, hogy a boltozat eredetileg kiterjedt a nagy falmag-sávhoz nyugat [25.] felől csatlakozó későbbi falfelület területére is.¹⁴⁹ De bármilyen szerkesztmény lett légyen is itt, ennek a falsíkból kilépő részét a kiugró bővítmény és az ehhez csatlakozó, alacsonyan kezdődő hevederív – amely a falmag és a tőle nyugatra következő kifalazás határvonala alatt ívelődött – minden bizonnyal takarta. Tekintve, hogy az alsóbb kiálló részeket maradványaik állapotából következtetetően a barokk építkezés alkalmával bontották vissza, és a falmagnál a barokk köpenyezés előtti falsíknak megfelelő kiegészítés nem volt, arra lehet gondolni, hogy a felsőbb szerkezetek kiálló maradékai az alsóbb

¹⁴⁶ Vö. Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 11–12. Az utóbbi falazás, az ablakváll és a keleti falmag szintjén megrajzolt hosszanti metszet: 8. ábra, CD: 024.

¹⁴⁷ CD: 040.

¹⁴⁸ Vö. Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 10., 28., 8. ábra F., CD: 043.

¹⁴⁹ Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 10., 30–31.

kiugrások felnyúló részeitől támasztva, illetve azok mögött rejtőzve érték meg a 18. századot, amikor az egészet leborotválták fal- és talajsíkiig.

A borotválás előtti korszakhoz tartozik egy tetőnyom, amely két eltérő hajlásszögű bevéésből állt a románkori falban, a barokk vakolás alatti részen és az ablak záradékanak bal felénél. A tető lankásabb keleti síkja talpával minden bizonnyal az említett kiugrásoknál csatlakozott a mellékhajó falához. A meredekebb nyugati lejtő az ablak sávjában végződött: a nyugat felé következő korai falfelületen a bevéés nem folytatódott. Az ablak befalazásában kellett lennie valamilyen támasztéknak – alkalmasint gerendának –, amire a tető felfeküdt: feltehetően ennek eltávolításából adódott az a nagy kiomlás, amit a 18. századi köpenyezőknek kellett kipótolniuk. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a tető közvetlenül a barokk építkezés előtt állt fenn – de a támaszték vagy ennek csonkja akár hosszabb ideig is elállhatott a tető eltávolítása után az ablak befalazásában.

A barokk építkezést megelőzően hosszú ideig a Szentlélek-kápolnának nevezhető építmény csatlakozott a székesegyház északi oldalának a keresztháztól nyugatra eső részéhez. Ez, ahogy már Gyürky feltárásából kitűnt, hosszan elnyúló, kb. 4 méter széles tér volt, amelynek nyugati fala már a toronyhoz csatlakozott. A nyugati fal koronájára észlelésem szerint a barokk építkezést jelző – és a kápolna keleti felében a bolygatások miatt már nem [26.] tanulmányozható – kőporos réteg húzódott rá, az ásatási felszín alatt 30–35 centiméterrel. A kápolna falait is a barokk építkezés során bontották tehát le az akkori járószintig.¹⁵⁰ A kápolna egyetlen ismert építészeti tagozata az északi fal felezőjénél helyezkedik el: féloszlop csonkja egyszerű lábazattal, amely tág időhatárok között a gótika korára keltezhető. A hozzá tartozó szint mintegy 30 centiméterrel mélyebben van, mint a románkori fal alapozási padkája;¹⁵¹ (metszetek: 8. ábra F, H; ± 0 itt és az északi oldalon végig – mint már Gyürky ásatásánál is¹⁵² – a keresztház északi bejáratának küszöbe), tehát az előző időszak feltételezhető járófelületeihez képest erősen süllyesztett. A féloszlop nyilván hordozott valamit, ami a kápolna terét harántirányban megfelelezte, tehát kellett volna lennie párjának is. Sem ennek, sem a kápolna más kikövetkeztethető elemeinek (pl. térlefedés, bejárat) semmi nyomát nem találtam a mellékhajó falán. A keleti részen

¹⁵⁰ Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – a Szerk.) 14–15.

¹⁵¹ CD: 043., 053.

¹⁵² Lásd H. GYÜRKY, 1963. 1. ábra.

a mellékhajó falából egykor és részben ma is kiugró elemek – köztük a hevederív – aligha számíthatók a kápolna részletei közé. Ezekből bizonyára csak visszabontott csonkok maradtak a kápolna délkeleti részén, formailag nyilván valahogy összefogva. Nem volt ugyanis olyan beékelődő régebbi fal a kápolna északkeleti részén, amely pl. a hevederívnek az erre az oldalra eső vállát megtarthatta volna.

Azt, hogy a kápolna milyen állapotban érte meg a 18. századot, legfeljebb sejteni lehet. Középkori berendezése, padlója valószínűleg már a középkorban elpusztult. Én a középső és a nyugati részen egyrészt kőlapos, másrészt agyagos padlót találtam a középkori szint mélységében. A kőlapos rész alól I. Ferdinánd 1564-ben vert pénze került elő, tehát az, amit találtam, arról tanúskodott, hogy az első török megszállás után (1552–1566) még valahogyan rendbehozták ezt az épületrészt. A keleti részen, ahol csak enyhén emelkedő, földes padló nyomait tudtam megfigyelni, talán még oltárt is emeltek ebben az időben: erre utalhatott az az agyagba rakott falmaradvány, amelyet a feltárt támpillér-alapozás tövében észleltem, kb. 85 centiméterre a mellékhajó falától ép déli felülettel.¹⁵³ [27.] (Felmért részlet: 8. ábra c.; metszet: uo. B.) A maradvány mellett nagyobb gödör kezdődött, amelyet feltehetően épp azért ástak, hogy a falat, amennyire lehet, kiszedjék. (Felmért részlet: 8. ábra b.) Utóbb kitűnt, hogy a gödör túlsó széle kb. 1 méterre megközelítette a kápolna északi falát. A – csak két szélén feltárt gödör helyzetébe – a kápolna keleti végéhez közel, középen, beleképzelve a kiszedett falat, eljuthatunk az oltáralapozást illető feltételezéshez. Ugyanennek a berendezedésnek még egy darabja sejthető abban a gótikus konzolból kialakított szenteltvíztartóban, amely a feltárt támpilléralapozás nyugati szélénél volt berakva a mellékhajó falába, ahol most is látható. A falkiszedő gödör azonban már nem a kápolna működésének időszakához tartozik: fokozatosan, feltöltődéssel összefüggésben telt meg. Párhuzamosan az északi fal nyugati részén háztartási hulladékokat is tartalmazó törmelékhalom képződött, ami a falon túl ebben az időben Gyürky ásatási adataiból következtethetően létezett lakóházzal hozható összefüggésbe. Mindez a 17. század első évtizedeire tehető, a második török megszállás (1593–1598) után tehát a kápolna, úgy látszik, már üresen, tető nélkül állt. A feltöltődés tetején, pénzletekből következtethetően a 17. század közepe táján vagy után, kb. 85 centiméterrel a legutóbbi felszín alatt még kialakítottak egy agyagos járósíntet, de hogy a kápolna rendeltetése

¹⁵³ CD: 045.

ezzel helyreállt-e, az kérdés. Utána már csak a barokk építkezéssel kapcsolatos bontás és feltöltődés kellett a kápolna eltűnéséhez.¹⁵⁴

A kápolnát kelet felől a keresztház előzménye határolta. Az említett 12 centiméternyi vastagodás oldala tulajdonképpen ennek nyugati falsíkját jelölte. A kiugráshoz a barokk támpillér alapozásának maradványa csatlakozott (ezt nem sokkal hátrább a modern alapfal vágta). A barokk fal alatt többszörösen megújított járófelület egymásra rakódott nyomai tűntek elő, kevéssel az alapozási padka szintje fölött. Lejjebb a korai fal széle összefüggően megvolt.¹⁵⁵ (Metszet: 8. ábra E.) Itt tehát a keresztház előzménye felé nyílás (vagy fülke) volt. A 12 centiméternyi kiugrás ennek egyik kávéjához tartozott. A küszöb [28.] fölött még mutatkozott egy kősor, amelynek rózsaszínes habarcsa a kávéra tapadva is érzékelhető volt. Ez befalazásra utalt, amit talán a barokk építkezés alakalmával kibontottak. A nyílás túlsó széle nem maradt meg, de a fal folytatásának rövid, bontott végű szakaszát, amelynek nyugati, ép oldala kb. 25 centiméterrel ugrott a modern lábazat síkja elé, a víznyelő aknától délre még meg tudtam figyelni.¹⁵⁶ (8. ábra Ia.; metszet: uo. D.) A falcsonkban többféle habarcs volt megfigyelhető, ami átépített állapotra vallott. E csonk folytatódott a víznyelő akna helyén abban a Gyürky által 17. századnak tartott falmaradványban, amely a keresztház előzményének északnyugati sarkát alkotta.¹⁵⁷ (8. ábra Ib.) Ezeket az észrevételeket 1973-ban fényképeken és alaprajzi vázlaton nyomtatásban is közzétettem.¹⁵⁸

A kápolna bejárata nem ismeretes. Az északi falon és a nyugatinak a csatlakozó részén – ezek egykorúak – nem volt bejárat. A nyugati fal délebbi szakasza – legalábbis felsőbb részeiben – 1957-ben már hiányzott. Én nem láttam ezt a részt, annak, hogy a helyreállítók bármit észrevettek volna, nincs nyoma. Itt kétségtelenül jelentékeny bontással kell számolni a torony köpenyezésével kapcsolatban. A templom felőli megközelítésre két lehetőség adódna, de egyik sem megnyugtatóan kiaknázható. A keresztház előzménye felől feltételezhető átjáró ugyan elég hosszú ideig nyitva állhatott volna, de szintje a románkorinál is magasabban volt, így a kápolna felé legfeljebb több lépcsőfok

¹⁵⁴ Vö. mindehhez Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 15–17., 20–26., Jelentés 1973 (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*), 14–16., 26–29., 51–53.

¹⁵⁵ CD: 054.

¹⁵⁶ CD: 040., balra.

¹⁵⁷ Vö. mindehhez Jelentés 1972. (TÓTH, 1972. – *a Szerk.*) 14–16., Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*) 14.

¹⁵⁸ TÓTH, 1973a. 620–621. 134–135. kép, 622.

közbeiktatásával lenne elképzelhető a használata. Másrészt helye sem lehetett volna előnyös a nyilván ehhez közel elhelyezkedő oltár mögött. A másik lehetőség a mellékhajó felőli megközelítés lenne a kriptalejáró helyén. E hely tőszomszédságában van a szenteltvíztartó a falba építve. A kő alatt 7–8 centiméterrel a feltáráskor vízszintes felső vakolatszélt észleltem, ami arra utalhat, hogy már előzőleg is volt itt valamilyen faragott kőbetét, kissé lejjebb. Belül e részen Ádám Iván későromán kőkeretet észlelt, amely jó 1 méterrel a mellékhajó padlója [29.] fölé emelkedett.¹⁵⁹ Kívül a kriptalejáró nyílásának záradéka a hozzátartozó téglafallal együtt kb. 2 méterrel emelkedett a kápolna szintje fölé, ami csak meglehetősen szűk nyílást tenne elképzelhetővé.¹⁶⁰ (Metszet: 8. ábra H.) A kriptalejárat fölött azonban a barokk építkezés korai szakaszának falazása terpeszkedett, amelynek alaposabb vizsgálata elmaradt. Ezzel kapcsolatban megjegyezhető még, hogy az északi féloszlop párjának, ha szabályosan volt elhelyezve, a kriptalejáró jobb szélénél kellett volna elhelyezkednie. Megpróbáltam olyan falhiányokat keresni, amelyek eltűnését magyarázhatnák, de megnyugtató eredményre nem jutottam.¹⁶¹

A kápolna építési korát ugyan régészetileg nem sikerült meghatározni – és ez most már nem is igen sikerülhet –, a féloszlopcsonk vékonysága, formálásmódja annyit mégis mutat, hogy nem lehet olyan régi, mint a boltozás és nyílásnyomok a mellékhajófal keleti részén, illetve a keresztház előzményének nyugati falában. Helyén tehát már a korai időszakban is kellett állnia valamilyen épületrésznek. Ennek terjedelmét is jelzi az a falbekötésnyom, amely a nyugati támpillér sávjában, az ablak szélétől kb. 1 méterre, elég hosszú függőleges szakaszon maradt meg. Ez egyidős volt a hosszanti falfelülettel, bekötő köveinek egy részét a falsíkig elfaragták. A bekötésnek csak a keleti széle maradt meg, nyilván a nyugati szakasz újrafalazott állapota és a barokk támpillér építése következtében. (Az újrafalazott részek keleti széléhez is bekötő fal csatlakozhatott, ez azonban a kápolna törökkori felújításával függhetett össze.)¹⁶² A megmaradt nyom csaknem pontosan ugyanolyan távol van a toronytól, mint a déli oldal 60 centiméter széles falbekötési sávjának keleti széle (290, ill. 285 centiméter). A korai harántfal bontásával

¹⁵⁹ Idézve TÓTH, 1967. 169.

¹⁶⁰ CD: 053.

¹⁶¹ Vö. ezekhez Történeti összefoglalás (TÓTH, 1973c. – *a Szerk.*) 18–19., Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*) 13–14.!

¹⁶² Lásd Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*) 27–28.

egyidejűleg a keletebbre eső falszakaszt, mint ott, itt is homlokzattá alakították, ahogy az ablak mutatja. A kápolna ezek szerint nem felváltotta az előzményét, hanem egy ideje beépítetlen területen létesült. Az ablakot nyilván akkor falazták be. [30.]

A korai beépítés ásatási megfigyelések alapján valamelyest alaprajzilag is elképzelhető, bár a lelet és a dokumentáció egyaránt hiányos. A munka legutolsó szakaszában a nyugati támpillér nyugati szélével nagyjából egyvonalban, az 1960-ban kialakított vízelvezetési rendszer kezdeténél, észak-déli irányú (már nem megrajzolt) metszet kialakítása közben a különféle bolygatások között és alatt kiszedett fal habarcsos-köves törmelékkel visszatöltött árkanak csekély maradványát vettem észre. A metszet síkja előtt csak az árok keleti széle jelent meg, amely a kápolna északi falától 70–80 centiméternyire derékszögben kelet felé fordult. Ezen a részen az árok északi széle is megjelent – szélessége kb. 60 centiméter volt –, és megfigyelhettem azt is a nyelés közben, hogy a kápolna falához csatlakozó rétegek az árok betöltését fedik. A keleti árokszél vonalát utóbb nem találtam egybevágónak a mellékhajófalon észlelt falbekötésnyommal (meghosszabbítása ettől kb. 0,5 méterrel nyugatabbra érte el a falat), ennek ellenére a kettő összetartozása nemigen lehet kétséges. A továbbiakban a keleti akna előtti utolsó rész kivételével felszedett lefolyócső alatt az árok részben megszakított, részben erősebben elnyesett, és sajnos előzőleg már saját hibám következtében is bolygatott maradványait végig feltártam. A megszakítást az 1957-es ásatás árka okozta (felmért részlet: 8. ábra d.), amelynek nyugati oldaláról metszet is készült, ahol az árok beásása felismerhető.¹⁶³ Az ásató azonban nem vette észre azt, amit saját metszetem¹⁶⁴ (8. rajz H) mutat: hogy ti. az árok alja kb. 20 centiméterrel mélyebben volt (kb. 260–265 centiméterrel az akkori felszín alatt), mint a féloszlop alapozásának kezdete, és törmelékes visszatöltése ez alá is benyúlt. Keletebbre az árok északi széle közeledett a kápolna falához, és a Szent György-kápolnához vezető bejárat táján el is tűnt.¹⁶⁵ (Metszet: 8. ábra G.) De még kissé keletebbre eltűnt maga az árok is, részben, mert sekélyebben volt kiásva, részben, mert a cső errefelé lejtett. Annyit mégis sikerült megállapítanom a már nem felszedett csőszakasz mellett, hogy az itt ismét mélyülő árok visszatöltésének maradványai folytatódnak, és az akna alá

¹⁶³ Lásd H. GYÜRKY, 1963. 6–7. ábra.

¹⁶⁴ CD: 053.

¹⁶⁵ CD: 043., jobbra.

is beérnek. A fal tehát, amelynek alapozása ebben [31.] az árokban állt, nyilván csatlakozott a keresztház előzményének északnyugati sarkához. A lelet állapota – ami azóta biztosan tovább romlott – természetesen nem tette lehetővé a mellékhajófal keleti részén észlelt csonkokból adódó rekonstrukciós kérdések tisztázását.¹⁶⁶

Ebben a veremben még korábbi beépítésről árulkodó nyomok is előkerültek. Két leletről van szó, mindkettő szárazon rakott alapfal maradványa, olyasmi tehát, mint a Kralovánszky által a déli torony mellett feltárt korábbi részlet. Ott a fal 170–240 centiméterrel volt az északibb felszínnél kissé mélyebben fekvő járdaburkolat alatt, hozzá tartozó járófelület azonban nem ismeretes. A Szentlélek-kápolnában két kis töredék került elő az északnyugati sarokban, illetve a kriptalejárónál, mindkettőről érdemes részletesebben nyilatkozni.

Az északnyugati részen az 1957-es ásatás gödréből kiindulva az északi kápolnafal beásásából sikerült elkülöníteni egy korábbi, amelyet földbe ágyazott kövek töltöttek ki. Arra, hogy itt külön falmaradványról van szó, egyrészt az utalt, hogy a habarcsos kápolnafal a földbe ágyazott köveket részben fedte, másrészt az, hogy a korábbi beásás déli oldalán jelentkező humuszos, őskorinak látszó talaj felszínét rétegesen lerakódott törmelék borította, amely a legszélén vékony habarcslepényt is tartalmazott, amiből arra lehetett következtetni, hogy a felmenő fal habarcsba volt rakva. A habarcsos felszín kb. 205 centiméterrel húzódott az akkori felszín alatt, a hozzá tartozó alapárok betöltését mintegy 2,5 méter mélységig tudtam követni, de mivel a köveket nem szedtem ki, a beásás legalja még lejjebb is lehetett. Ezt a kelet-nyugati irányú falmaradványt, amelynek megmaradt szélessége 30–40 centiméternyi volt, a kápolna északnyugati sarkától kezdve az északi fal mentén mintegy 1,5 méter hosszúságban tudtam követni.¹⁶⁷ (Metszet: 8. ábra A.)

A kriptalejárónál kétségtelenné vált az, hogy a fennálló székesegyháznál régibb épületmaradványról van szó, amire az előbbi esetben csak a szintviszonyok utaltak, bár eléggé határozottan. E második lelőhelyen ugyanis a [32.] szárazon rakott alapozást a mellékhajó habarcsba rakott alapfala vágta. Itt a humuszos altalaj felszíne kb. 215 centiméterrel húzódott az akkori terepszint alatt. Rajta vékonyan rétegezett lerakódás helyett vastagabb, apró törmelékszemcsékkel kevert földréteg feküdt. Az alapozási árok valamivel mélyebben jelentkező betöltéséből csak

¹⁶⁶ Vö. Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b – *a Szerk.*) 3., 9–13.

¹⁶⁷ CD: 045., fotó megjelent KOZÁK, 1977. 374. 461. kép.

a legfelső kőréteg letisztított felszínét láttam. Az árok – hiányos – szélessége a megrajzolt metszetben¹⁶⁸ (8. ábra H.) kb. 60 centiméter volt. Északi széle kissé ferdén húzódott a mellékhajó falához képest. Kissé keletebbre, a támpillér felé, az alapárok déli széle is megjelent, nyugati végén déli irányú elkanyarodásra valló görbülettel. Megpróbáltam a falmaradványt a támpillér túloldalán is felkutatni. Ezen az erősen bolygatott részen némi köves betöltést még találtam, de ettől kelet és észak felé egyaránt tömör föld mutatkozott.¹⁶⁹

A székesegyház építése előtt ezen a területen temetkeztek is. Kralovánszky 1974-ben a torony és a nyugati támpillér között három sírt figyelt meg. Ezek közül a legmagasabban fekvőt (3. sír) a mellékhajó fala vágta. A sír kb. 130 centiméterrel a jelenlegi kövezet, tehát kb. 3 méterrel a korábbi felszín alatt feküdt Kralovánszky rajza szerint. A kápolna délkeleti részén feltárt, a barokk építkezéssel összefüggő nagy gödör (8. ábra a.) széléin én is megfigyeltem egy olyan temetkezés nyomait, amely minden bizonnyal a székesegyház építése előtti időkben keletkezett, bár az elért mélység itt nem volt oly nagy (kb. 240 centiméter az akkori felszín alatt). A koporsó nyomai ugyanis a keresztház-előzmény falának közvetlen közelében is mutatkoztak, és az eltemetett személy – nem gyermek – lapockája ettől a faltól mindössze kb. 120 centiméterre volt, tehát a lábfejjel nemigen férhetett el a közbülső szakaszon.¹⁷⁰ E temetkezések időrendi viszonya a feltárt habarcs nélküli alapfalmaradványokhoz, mivel ezekkel nem hozhatók közvetlen kapcsolatba, nem határozható meg.

[33.] 4a.

A déli mellékszentély külső falfelülete a vakolatleverés után aránylag egyszerű képet mutatott.¹⁷¹ (9. ábra.) A modern ablaktól balra itt is megvolt a 40–50 centiméternyi felfalazás, amely jobbfelé kb. 20 centiméternyire csökkent. A felület jobb szélén, kb. 1 méter széles sávban, a sekrestyeépítmény bővebb, 1907 előtti állapotáról árulkodó részek jelentkeztek. Az ablak mellett levéselt barokk téglafal volt, a hozzá tartozó ablak ívindításának csekély nyomával. A sekrestyeépítmény

¹⁶⁸ CD: 053.

¹⁶⁹ Lásd mindkét itt tárgyalt falmaradványhoz: Jelentés 1973. (TóTH, 1973b. – a Szerk.) 37–42.

¹⁷⁰ Lásd Jelentés 1973. (TóTH, 1973b. – a Szerk.) 42.

¹⁷¹ CD: 064.

mai fala mellett, az ablak alatt egy szakaszon az egész felületsávra kiszélesedve, modern kifalazás volt, amelynek bal szélén fent, mintegy 2,7 méter hosszan, megjelent az emelet megszüntetése miatt fölöslegessé vált egykori csigalépcső íves palástjának vakolt felülete. Lent e vonal meghosszabbításában hasonló nyom nem mutatkozott.

A felület bal szélén, az elbontott támpillér helyén, az ablak mellett kb. 25–30, a könyöklő szintjétől lefelé kb. 40–45 centiméter széles sávban, hosszú szakaszokon modern kifalazásoktól fedve, megjelent az a magváig visszabontott korai fal, amely valaha a keresztház elődének keleti lezárását alkotta. (A rajz a szögletben kialakított kis falkiugrásig terjed, a keresztház keleti falsíkjáig még kb. 15 centiméter hozzászámítandó e sávhoz.) Az alsó részen a lépcsőforduló teljes szélességében modern falazás mutatkozott.

A két szélső sáv között sem köpenyezés, sem középkori falszövet nem tűnt fel. A feltárt felületen meglehetősen egységes, kőből és téglából vegyesen falazott, fehér habarcsú falazás jelentkezett, amely a barokk építkezés korai szakaszának különféle maradványain megfigyelt jellegzetességeket mutatta. A középkori falsáv a lépcsőforduló szintje fölött kb. 120–235 centiméter magasságban a barokk felület felé vegyes anyagú kiegyenlítő falazással és a falsíkra merőlegesen habarcsból kialakított síkkal zárult, amelyről nem tudtam eldönteni, hogy lenyomat-e vagy alapozó vakolás. E síkon a barokk falazás mindenütt, ahol nem volt modern kifalazás, túlnyúlt, kivéve a legfelső részt, ahol a [34.] habarcsos síktól a keresztház felé mintegy 15 centiméter szélességben és 50 centiméter magasságban levéselt barokk téglafal mutatkozott. Ez a nyom bizonyára a barokk támpillér szélét jelzi, de mivel a többi ilyen épületrész az építkezés korai szakaszához kapcsolható, amelyben tiszta téglafalat nemigen alkalmaztak, elképzelhető, hogy utólagos módosításról van szó. A támpillért mindenesetre valószínűleg jórészt a keresztház előzményének falából alakították ki. Az, hogy a szóban forgó felületen a középkori eredetű falsáv szélessége a modern ablakkönyöklő tájékán hirtelen csökken; esetleg arra utalhatna, hogy a keresztház előzményének a keleti fala ebben a magasságban elvékonyodott.

4b.

Az északi mellékszentélyen a vakolatleverés után¹⁷² (10. ábra) a felső zónában hasonló kép mutatkozott. A fő különbség abból adódott, hogy ezt a sekrestyeépítményt csak a megcsonkított emelet magasságában rövidítették 1907 után, így elveszett fala csak a földszinti kiugrás tetőzete fölött jelentkezett. A csigalépcső nyoma itt is mutatkozott, a felület legszélén, a szögletben.¹⁷³ A sekrestyeépítmény nyugati fala ebben a magasságban természetesen újjá van építve. Magán a mellékszentély falán megjelent a felfalazás és az ablak körüli kibontás, de barokk ablaknak nem volt nyoma. A nyugati sávban legfelül világosan elkülönült a barokk falsík széle az elbontott támpillér modern falazással kitömködött helyétől. Határvonaluk kb. 35 centiméterre volt a szögletben lévő kiugrástól, tehát 50 centiméterre a keresztház keleti falsíkjától. A barokk falsíktól legfelül, közvetlenül a támpillér helye mellett, két középkori kváderből alakították ki.

Lejjebb a kép már nem volt ilyen egyértelmű. Kissé visszaugró síkú barokk vegyes fal következett, amely nyugat felé túlnyúlt az említett határvonalon. Lejjebb ugyanez a falfelület, változó összetétellel – főleg téglából [35.] –, keskeny sávban követhető volt a támpillér helye mellett egészen az ablakkönyöklő magasságáig. Közben megjelent a középkori fal is, kelet felé egy szakaszon átnyúlva az említett határvonalon.

Az ablak alatt tekintélyes részen középkori falfelület, illetve, a nyugati sávban csatlakozva, falmag vált láthatóvá. Csak középtájon jelentkezett nagy, lefelé a bal alsó sarokig húzódó barokk kifalazás, és a lábazat fölött, továbbá – mint egy-két helyen följebb is – a támpillér sávjában volt modern foltozás.

A barokk és modern kitömködések és eléfalazások eltávolítása után¹⁷⁴ (11. ábra) a régi falazatok összefüggőbben mutatkoztak, de nem minden tekintetben világosabban is. Az alsó részen egyértelműen ki lehetett venni a keresztház előzményéhez tartozó korai fal bekötésének szélét, de mintegy 6–8 centiméterrel keletebbre a legfelül barokk és modern falazások által jelzett határvonalnál. Ez a szélvonal az ablak mellett, ahol a falmagból néhány kő kelet felé, a barokk építkezés korai

¹⁷² CD: 063.

¹⁷³ A jelölés lemaradt a rajzról; fénykép: Falkutatás 1970. (Tóth, 1973b. – a Szerk.) 60–61. kép.

¹⁷⁴ CD: 062.

szakaszának falazatából pedig több részlet nyugat felé átlépett rajta, már nem volt kivehető. A barokk falazás felső része, a modern lábazat fölött kb. 530–570 centiméterre, erősen bekötött nyugat felé, kb. 15 centiméterre megközelítve a kis falkiugrást, tehát 30 centiméternyire a keresztház falsíkját. Följebb a korai falmag ismét kiszélesedett, egy helyen nagyjából a barokk falsík széléig. Legfölül a falmagot eltérő habarcsú rész zárta le, amelynek kötőanyaga közvetlenül a nyugat felé erősen bekötő falrész alatt is jelentkezett. Ebben az esetben, tekintve, hogy feljebb a korai falmag kiszélesedett, a bekötő részeket nem lehet elvékonyodás jeleinek tekinteni. Jóval magasabban is vannak, mint az elvékonyodás jelének felfogható váltás a déli oldalon. Az alsó részen a korai fal mindkét oldalon nagyjából egyforma szélességben jelentkezett. A felső részek elkeskenyedése és bizonytalan kapcsolata a hosszanti fallal talán inkább arra utalhat, hogy a barokk építkezés kezdetén – sőt, az északi oldalon észlelt eltérő habarcsú nyomokból gyaníthatóan már korábban is – oly rossz állapotban voltak, hogy felületeiket kisebb-nagyobb mértékben meg kellett újítani. Az alsó [36.] részek állapota mindenesetre arra vall, hogy az ezekhez csatlakozó korai falakat a barokk támpillérek kialakításához valamiképpen még felhasználták.

A hosszanti falfelületen a barokk foltozás nagy kiromlást takart. Ennek csak a közepén emelkedett ki a falsíkgig egy nagyobb kő, amely alatt a foltozóanyagot támasztékul meghagytam. A kiromlás alján, jobb szélén, ettől jobbra, valamint lefelé fokozatosan a falszakasz egész hosszára kiszélesedve korábbi, sárgás habarcsú javítás falazata mutatkozott. Ez a kötőanyag a korai bekötő fal szélét a feltárt szakaszon csak legalul, egyetlen hézagban lépte túl. E falazás korát a benne talált faragványtöredék (a rajzon 40-es szám) alapján, amely talán későromán ívsor részletének is elmenne, de valószínűbben gótikus konzoltöredék,¹⁷⁵ a késői középkorra vagy a korai újkorra lehet tenni. Nyilván nem nyílás befalazása volt, mert alatta – és a modern kitömködés fölött – még megjelentek egy kősor elemei a korai falból, amely a bal szélén és feljebb a kiromláson túl még elég nagy felületen épnek mutatkozott.

A korai falazású felületeken feltűnhet a vörös homokkő elemek csekély száma. A fal túlnyomó részben palás, hasadó, nemigen faragható világosszürke kőfajtából áll, amelyet a nyugatibb részeken is alkalmaztak, de jóval mérsékeltebb arányban. Az egyetlen említésre méltó

¹⁷⁵ Lásd TÓTH, 1994a. 333., 340., 114. sz.

részlet kerek állványgerenda-lyuk, közvetlenül a keresztház előzményére emlékeztető falbekötési nyom mellett, jól érzékelhető falegyen fölött. A lyuk nagyjából ugyanabban a magasságban jelentkezett (205–215 centiméter a modern lábazat tetejétől számítva), ahol a két mellék-hajófalon észlelt lyukacsos mészkődugók is elhelyezkedtek (195–215 centiméter ugyanonnan).

A leírt felület tövében 1973-ban feltártuk egy kb. 60 centiméter vastag előzékfal koronáját, amely közvetlenül a felszín alatt jelentkezett (2. ábra III.; alaprajzokon nem szerepel, csak manuálé van). Ennek viszonyát a keresztház előzményének falához a modern lefolyóvályú miatt nem tudtuk vizsgálni. [37.] Felmenő falmaradványról van szó: északi szélén vakolt felület jelentkezett.¹⁷⁶

4–6A

A szentély déli oldalán előbb a keleti részen folyt a munka, és csak utóbb, a vakolóállványról férhettem hozzá a keresztháztól a sekrestyeépítmény tetőgerincéig terjedő falszakaszhoz.¹⁷⁷ (12. ábra.) A keleti részen csaknem az egész felület köpenyezett volt, nyugatabbra azonban már a vakolat alól előjöttek a régebbi falazatok, és a falsíkban csak kisebb különbségek mutatkoztak. A párkány alatt végig kb. 60 centiméter magas modern felfalazás mutatkozott (7 sor tégl). Ez a nyugati részen összeért a modern ablak körüli új falazással. Ez már a mellékszentély tetejénél is jelentkezett, így a keresztház melletti keskeny sávban, illetve keletebbre megmaradt régebbi falazatok között az összefüggést megszakította. A keresztház melletti szögletben 5–25 centiméter szélességben megmaradt a vakolat, mert eltávolítását a lefolyócső akadályozta. E szélső sáv legfelső részén a modern falazás 35 centiméter szélességben, lefelé csökkenő mértékben a 7 téglasornyi magasztás kezdete alá is lenyúlt.

A keresztháztól a sekrestyeépítmény tetőgerincéig terjedő szakaszon e modern részekről eltekintve nagyrészt középkori falfelület jelentkezett¹⁷⁸ (13. ábra), legfelül 2–15 centiméternyi barokk szintkiegyenlítő felfalazással és lejjebb itt-ott kisebb-nagyobb barokk foltozásokkal.

¹⁷⁶ Lásd Jelentés 1973. (TÓTH, 1973b. – a Szerk.) 6–7.

¹⁷⁷ CD: 033.

¹⁷⁸ CD: 033., részlet.

A felfalazással csak a modern ablaktól jobbra kapcsolódott össze nagyobb – kb. 60 centiméter magas – foltozás. Lent a modern ablaktól jobbra kb. 150 centiméter magas és 80–100 centiméter széles barokk kifalazás mutatkozott, amelynek bal szélén érzékelhető volt a barokk ablak átboltozásának kezdete.

A keresztház mellett falbekötési nyom nem volt észlelhető. Ennek az épületrésznek az előzménye tehát bizonyára nem emelkedett eddig a magasságig. A barokk téglasor alatt 50–55 centiméter magasságban egységes gótikus [38.] falszövet mutatkozott, alatta, ugyancsak egységesen, megjelent a korai fal felülete. Ennek legfelső részén a hézagokban helyenként még feltűnt a gótikus fal habarcsa. A modern ablakon túl az alsó, nagy barokk kifalazás fölött hasonló volt a helyzet, de itt a gótikus felfalazás többnyire csak 30–45 centiméter magas volt. Itt a korai fal legmagasabb pontja 94 centiméterre megközelítette a modern párkány alját. Lejjebb a hézagokban itt is megjelent a gótikus habarcs néhány foltja. Az egészében mintegy 120–130 centiméter széles falsávtól jobbra nagyobb barokk kifalazás jelentkezett, felső részén 70–80 centiméter szélességben, lefelé elkeskenyedve. Teteje kb. 25 centiméterre megközelítette a modern magasztás alját, magassága kb. 160 centiméter volt. E foltozás felső részéhez jobbfelől kb. 110 centiméter magasságban már végig a gótikus fal csatlakozott, de elkeskenyedő alsó része mellett, lefelé szélesedve, ismét megjelent a korai fal. Ennek szabálytalan vonalú határától kelet felé a gótikus felületet már csak barokk foltozások szakították meg. A durvább, murvás, sárgás kötőanyagú gótikus fal egységesnek látszott, csak helyenként mutatkoztak benne kisebb, szürkésebb habarcsú foltok. A kisebb-nagyobb kőtömbökből eléggé szabálytalanul rakott, vörös homokkővet nem, de kevés téglát tartalmazó gótikus fal felületének felmérését addig folytattam, amíg a sekrestyeépítmény tetőgerince táján kezdődő barokk köpenyezés még szabadon hagyta.

A korai falszövet nagyrészt a nagyobb tömbökben a gótikus falhoz is alkalmazott faraghatatlan, hasadó mészkőfajtából állt, vörös homokkővet nemigen tartalmazott. Volt viszont benne bőven téglá, amit itt nyilvánvalóan formálásra használtak. A modern ablaktól balra a mellékszentély tetőzete fölött téglából rakott, jobbfelé ívelő ablakzáradék részlete tűnt fel. (13. ábra 1.) Az ablak vállvonala a tetőcsatlakozás tájékán volt. A rézsűs bélletű ablakív kezdete 92 centiméterre volt a keresztház falától, a téglá falazás szélessége kis részen elérte a 40 centimétert. A modern, illetve a barokk ablakhoz tartozó falazásokon túl a kép kevésbé volt egyértelmű. Itt a nagy barokk foltozástól jobbra, 10–20 centiméter

szélességben, a tetőcsatlakozás fölött 15–20 centimétertől 115 centiméterig még valamilyen [39.] megkülönböztethető kötőanyagú falsáv következett, amelyet a manuálén kérdőjellel jelöltem (talán a barokk építkezés korai szakaszából). Alatta két-három téglatöredék, felfelé egyre ferdülőbb helyzetben, alighanem másik korai ablak szélének közelségére utalt. (13. ábra 2.) Ez az ablaknyom a keresztház falától mintegy 380–400 centiméterre volt. E nyomtól jobbra és felfelé, egészen a keskenyedő alsó részű barokk foltozásig, a korai fal széles sávban el volt vésve: itt – a mellékszentély zárófalának vonalában – eredetileg valamilyen kiugró épületelem létezett. Az egykor kiugró rész szélei mentén a falazás főleg téglából állt. A szélvonal mindkét oldalon világosan érzékelhető volt. Eszerint az elvésett épületelem szélessége 82 centiméterre tehető. Megjegyzendő egyrészt az, hogy ettől balra, a bizonytalan korú falsáv felé, az eredetileg felületbe illeszkedő falazóelemek egy része is el volt vésve, másrészt az, hogy csak ezen a részen jelent meg két vörös homokkő tömb: egy a levésett sáv bal felén a falmagban, egy a jobb szélén, oldalra kinyúlóan. E sávtól jobbra lent megjelent a következő korai ablakmaradvány, a keresztház falától kb. 530, az elvésett kiugrás jobb szélétől kb. 40 centiméterre. (13. ábra 3.) E maradvány rézsús bélételeben két réteg vakolat mutatkozott. A befalazást eredetileg kétségtelenül a gótikus fal alkotta, bár ezen kívül a kávarmaradvány mellett két újabb keletű habarcsos kitömés és egy üreg is megjelent. Ez az ablakmaradvány kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a korai főszentély fala a mellékszentélyen túl egy darabon egyenes vonalban ablakos szakasszal folytatódott.

A gótikus fal felülete csak az ettől jobbra eső szakaszon vált szabaddá. A legfelső részen vékonyabb kövekből, illetve téglákból és tetőcserepekből rakott sorok mutatkoztak. Ez a falazásmód nyilván a falkorona kiegyenlítésére szolgált a párkány közelében, ennek magassága tehát a barokk építkezés alkalmával, úgy tűnik, nem változtatott jelentős mértékben. Gótikus ablaknyom a szóban forgó szakaszon sehol sem mutatkozott, ha volt ilyen, akkor csak a modern ablak helyén, illetve a sekrestyeépítmény tetőzete alatt lehetett. A kiugró korai falsáv tetejénél jelentkező nagy barokk kifalazás talán arra utalhat, hogy itt valamilyen [40.] mélyebben bekötő kövekből kialakított falkorona-lezárás helyezkedett el, ami származhatott a gótikus építkezésből is.

A sekrestyeépítmény tetőgerincétől keletre csak barokk köpenyezések és vastag eléfalazások jelentkeztek a vakolat alatt. A déli gótikus ablak mellett megjelent a sekrestyeépítmény magasabban kezdődő, de enyhébb lejtésű és ezért alacsonyabb gerincvonalú 1907 előtti tetőzetének nyoma,

a jelenlegi párkány fölött mintegy 180 centiméterrel. Alatta, az ablak szélétől mintegy 80–150 centiméterre, a támpillértől pedig 305–375 centiméterre, megjelent a gótikus falazás kis részlete. Támpillérre utaló nyomot itt nem észleltem. Az ablak fölötti zónában érdemleges megfigyelésre nem nyílt alkalom, csak egy 13. századi kőfaragványt bontottunk ki a legkeletibb szakaszon, kevéssel a modern felfalazás alatt, bekötő barokk falazásból.¹⁷⁹

Az ablakzáradék és a támpillérvégződés körül keskeny sávban modern kifalazás mutatkozott. Az utóbbin világosan látszott, hogy modern faragványokból áll. Az ablaknál rövid vizsgálódás után kitűnt, hogy bélletét 1907-ben az eléfalazások vastagságának megfelelően a záradékban és a jobb oldalon kővel kitoldották. Az eredeti homloksík a záradeknál, úgy tűnik, nemigen maradhatott meg. A jobb béllet régi részébe csak a pótlás minden második köve köt be. A többi toldó-kő vékony lap, téglamögéfalazással az eredeti homloksík előtt. Balra, ahol a sekrestyeépítmény fala rátakar az ablakszélre, levakolt téglamögéfalazást találtunk, amely talán még a barokk állapotból származott. Emögött a felső részen három kőszori magasságban épült a gótikus homloksík, lejjebb a kövek elülső zónája többnyire erősen sérült volt. A könyöklő egészében modern betét. Jobb szélé nem ér ki a támpillérig, a közt téglával falazták ki.

Az ablak alatt egységes barokk téglafal húzódott, csak az altemplomi ablak megújított kerete körül volt némi modern kifalazás. Efölött kb. 115 centiméter magasságig a szentély eléfalazása a sekrestyeépítmény falához utólag illesztettnek látszott, feljebb a viszony megfordult. A felmérés befejezése után [41.] az altemplomi ablak alatt (amelyet a rajzon elmulasztottam befejezni), valamint a támpillér oldalán lebontottuk a modern lábazatot. Az elfaragott falrész tetején, kb. ugyanabban a magasságban, ahol a modern kőlapok végződtek, megjelentek a gótikus lábazat úgyszólván teljesen elvésett, vízszintes fekvésű kövei. Az elvésett fal alatt megjelent a gótikus fal eredeti felületének pereme, törtekéből falazva. A támpillér-szöglet mellett a déli szentélyfalhoz utólag hozzáépített, dél felé induló fal koronája jelentkezett.¹⁸⁰ (2. ábra I.)

¹⁷⁹ Tóth, 1994a. 9. ábra.

¹⁸⁰ Fotók: Falkutatás 1970. (Tóth, 1970. – a Szerk.) 203–207. kép.

4–6B

A szentélyfal északi oldalán (14. ábra) a legfelső zónában hasonló volt a kép, de a modern magasítás alatt a keresztháztól számított kb. 8,75 méter hosszúságban még kb. 20 centiméternyi barokk felfalazás is volt, tetején helyenként – így a nyugati szakaszon – modern kiegyenlítő falazással. A 365 centiméter széles nyugati szakaszt kb. 80 centiméter vastag kémény választotta el a sekrestyeépítmény fölötti résztől. E szakaszon a vakolat eltávolítása után túlnyomórészt barokk falszövet jelentkezett a felfalazások alatt. A modern ablak körüli kivágás itt nem függött össze a felfalazásokkal. Barokk ablaknyom nem volt. Középkori felület csak jobbra lent jelentkezett. A barokk felület nagyrészt téglafal volt, az alsó zónában köveket is tartalmazott.

Az eléfalazások bontása után a középkori falazat jobbra az alsó részen valamivel kiterjedtebben, balra pedig a legalsó sáv és a bal felső sarok kivételével teljes magasságban (a felfalazásokat nem számítva) feltárt. E falazat legfelső része, a modern párkány alatt 78–110 centiméter között, eltérő habarcsú, nyilván gótikus felfalazás volt, a többi a korai építkezés jellegzetességeit mutatta. Ahol a középkori falat nem tártuk fel, ott a barokk falazás mélyen bekötött. De a feltárt középkori fal sem volt egészen ép: felülete jobbra a bal alsó részen, balra pedig a legalsó sávban és feljebb is egy-két kisebb foltban már [42.] hiányzott. A keresztház mellett bekötésnyom nem mutatkozott, sőt, néhány tenyérnyi vakolat is megmaradt a középkori felületen. Vörös homokkő alig volt a falazóanyagban, téglát a bal sávban szórványosan előfordult.

A kéménytől balra a vakolat mögött a sekrestyeépítmény tetőzetének keleti lejtőjéig teljesen egységes barokk soros falazás mutatkozott. Csak a kéménytől kb. 20–50 centiméternyire, a modern magasítás kezdetétől 40 centiméterre lenyúlóan jelentkezett eltérő jellegű kifalazás. A köpenyezést ezen a szakaszon is megbontottuk, de az eredmények rajzi rögzítése elakadt a manuálé szintjén. Az említett kifalazás mögött gerendafészek jelent meg, és közvetlenül ez alatt még előjött egy kis elvésett darabka a korai falból, amelyhez kelet felé már a gótikus fal csatlakozott.¹⁸¹ A két korszak falainak határvonala itt kb. 485 centiméterre volt a keresztházból, csaknem ugyanolyan távolságban, mint a déli oldalon az egykor kiugró sáv keleti széle (490 centiméter).

¹⁸¹ Fotó: Falkutatás 1970. (Tóth, 1970. – a Szerk.) 178–179. kép.

A sekrestyeépítmény keleti fele fölötti felületen az 1907 előtti tető nyoma nem tűnt fel. E rész bal felső sarkában a köpenyezés elvékonyodott, legfőleg pedig megjelent a gótikus falfelület, amely a sekrestyeépítmény keleti falsíkjának vonala táján érintkezett a modern felfalazással. A nyugatabbra lévő magasabb barokk felfalazás tehát nem a párkányszint változásával, hanem az északi szentélyfal hosszú egyenes szakaszának erősebb lepusztulásával függ össze. Lejjebb a sekrestyeépítmény keleti fala fölött a vakolatleverés után a középkori fal néhány kisebb foltja a köpenyfal felszínén jelent meg. A köpenyezés megbontása után kitűnt, hogy ezek egykor csatlakozó fal kiállva megmaradt részletei. Fölöttük sikerült megtalálni e csatlakozó fal vízszintes végződésének bal sarkát, a szentély északkeleti sarkától mintegy 280, a gótikus párkányszint alatt pedig kb. 225 centiméterre. (14. ábra b.) A végződés helyzete kétségtelen, mert bár csupán egy-két alig kiálló kő jelezte a falcsatlakozást – faragott elem alkalmazásának nem látszott nyoma –, ezekhez balra és felfelé gótikus vakolat csatlakozott.¹⁸² A fal vastagságát már nem vizsgáltam, de a rajzon egy nyugatabbra látszó középkori [43.] folt, nyilván a köpenyezés síkjában mutatkozó kő jele, arra vall, hogy elérte a 90 centimétert.

A támpillér modern falazásba ágyazott fedköve fölött, a gótikus párkányszint alatt 216–232 centiméterre, megjelent az eredeti fedkő csekély töredéke, amelynek ferde oldalához gótikus vakolat csatlakozott, felső felülete pedig hasonlóan lejtett, mint a jelenlegi fedkőé.¹⁸³ (14. ábra a.)

A két végződés által jelölt falkiugrások közé eső magas falsáv lent 12–13 centiméter vastagságban, fent vékonyabban köpenyezett volt a barokk építkezés óta. Bár a köpenyezésnek elég sűrűn voltak bekötő részletei, mögötte a gótikus fal nagy felületei sértetlenül, helyenként vakolattól fedve jelentkeztek. Ablak ezen a felületen soha nem nyílt. A gótikus falfelület az alsó részen is megvolt, itt csak a rajzon 21-es számmal jelölt kőfaragvány¹⁸⁴ magasságában volt a köpenyfal bekötő,¹⁸⁵ a megfelelő felmérés nincs felhordva). Az altemplomi ablak természetesen ezen a falfelületen is utólagos kivágás gyanánt jelentkezett.

A sekrestyeépítmény csatlakozásánál a szentélyfal köpenyezett felülete a legalsó zónától eltekintve nagy szakaszokon továbbnyúlónak

¹⁸² Fotó: Falkutatás 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 215–216. kép.

¹⁸³ Fotó: Falkutatás 1969. (TÓTH, 1969. – *a Szerk.*) 62–64/2. kép.

¹⁸⁴ TÓTH, 1994a. 16. ábra, 335., 340., 112. sz.

¹⁸⁵ Napló 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 33–34. a megfelelő felmérés nincs felhordva.

mutatkozott, mintha előbb épült volna, de a továbbnyúló részek közé a másik oldalról elég szabályos közökben bekötő sávok ékelődtek. A bekötő sávok között a keskeny résekben a gótikus falnak a köpenyezés mögött folytatódó felületeit, amennyire lehetett, feltártuk. Kitűnt, hogy a sekrestyeépítmény barokk falsíkja mögött kb. 30 (lent 35) centiméternyire a gótikus falfelület is keleti irányba fordult át. Az átfordulás vonala pontosan az említett felső falvégződés alá esett.

A sekrestyeépítmény keleti falát kívülről vizsgálva,¹⁸⁶ faragott kövek kivételével kapcsolatban, két nagyobb kibontásban a befordulási helyeket alaposabban is tanulmányozhattam. Kitűnt, hogy a csatalakozó falból csak 40 centiméternél rövidebb csonkok maradtak meg e részeken: azt tehát ebben a magasságban – nagyjából a mai sekrestyeablak aljától fölfelé – már a barokk [44.] építmény falazása előtt – vagy közben – elbontották. Megjegyzendő, hogy az alsó kibontásból reneszánsz kandeláberdíszes pilasztertöredéket emeltünk ki.¹⁸⁷ Ezzel a faragvánnyal 20x20 centiméter nagyságú, kb. 25 centiméter mély, szabályos falazattal kialakított üreget fedtek le, amelyet üresen találtunk. Ugyanitt a szentély északi falában a befordulás mellett, a szögletben, kb. 70 centiméter mély üreg mutatkozott, amelyet a 18. századi köpenyezők gótikus bordatöredékekkel tömtek be. (23. sz. az északi szentélyfal rajzán: 14. ábra.)

A sekrestyeépítmény keleti oldalán ettől és néhány további kőfaragványtól eltekintve csak a modern módosítások ötlöttek szembe. Az épületrész sarkát, amely eredetileg le volt kerekítve, 1907 után derékszögűvé tették. A felső – oratóriumi – emeletet nagyrészt elbontották, úgy, hogy egykori nyílásának alsó része megmaradhatott. A nagy barokk sekrestyeablak helyébe kis, klasszicista jellegű félkörös ablak került. Mindkét nyílás modern befalazása alatt mutatkozott régebbi felfalazás is, amelynek jelentősége nem vált világossá. Az alsó szinten modern kifalazásban jelent meg a fűtőkamra félköríves, romanizáló ajtaja, amelynek két oldalán a vízszintes modern falazások nyilván az 1907 utáni lábazat először tervezett – magasabbra képzelt – vonalát jelzik (a megvalósult lábazat a nyílás két oldalán egyező szinten húzódott, a rajz alján jelölt vonaltól lefelé). A barokk fal az alsó részen, kevéssel a modern nyílás záradéka alatt húzódó vízszintes vonaltól lefelé, el volt vésve:¹⁸⁸ itt előzőleg bizonyára magas, kiugró, vakolt lábazat volt.

¹⁸⁶ CD: 057.

¹⁸⁷ TÓTH, 1994a. 19. kép.

¹⁸⁸ Fotó: Falkutatás 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 94. kép.

A sekrestyeépítmény e részének kutatása a bejárat bal szélénél már a vakolás után fejeződött be. Itt a belsőből kiindulva,¹⁸⁹ és a külső kutatás tapasztalatait szem előtt tartva, a modern nyílás oldalában kváderekből rakott sarkot, ehhez tartozó rézsús lábazatot és a belső szélén lábazat nélkül észak felé induló kis falcsonkot bontottunk ki. A lábazat a belső falfelületen már nem jelent meg. A kibontott kvádersarok keleti síkja kissé messzebb volt a sekrestyeépítmény külső falsíkjától, mint a szentélyfalnál mutatkozó középkori falbekötés vonala (kb. 42 centiméter 30–35 centiméter helyett). A kváderes felület északi [45.] oldalán a saroktól kb. 30 centiméterre kezdődött az észak felé induló – bizonyára középkori – falcsonk. A sarok távolsága a szentélyfaltól megfelelt a támpillérkiugrás mértékének. Mindebből arra következtettem, hogy a feltárt sarok fél támpillér maradványa, amely kelet felé kiállt a barokk sekrestyeépítmény előzményének falából. Ez a fal következőképp nagyobb részt a mostani belső térbe kellett, hogy essék, tehát az előzmény jóval kisebb alaprajzi terjedelmű lehetett, mint a jelenlegi sekrestyeépítmény. A sekrestyeépítmény és a szentély szögleténél, valamint följebb a szentélyfalon egészen a támpillérvégződés magasságáig megfigyelt falbekötésnyom nyilván ugyanehhez a fél támpillérhez tartozott – amely legfölül, ha a sekrestyeépítmény előzménye kevésbé volt magas, akár teljes vastagságában is megjelenhetett –, függetlenül attól, hogy a sekrestyeépítmény falától mért távolságuk nem vág egybe. Mivel a kvádersarok feltárásának időszakában a sekrestyeépítményen már új vakolat volt, a középkori keleti falfelület nyomonkövetése a szentélyig már nem állt módomban. A kvádersarok szabadon maradt, a nyílás formáját a bemutatásához igazították.

5–6bBc

A szentélytől és a sekrestyeépítménytől északra eső területen¹⁹⁰ (15. ábra) az iménti vizsgálódásokkal nagyjából párhuzamosan kezdtük el a munkát, 1970 februárjában. A cél az eredeti szentélylábazat helyzetének tisztázása volt, ezért a területet keletről határoló támfalon belül a modern szentélylábazatot mindjárt kezdetben lebontottuk. A gótikus szentély egyszerű, rézsús lábazata közvetlenül az eltávolított kövek alatt teljes hosszában jelentkezett, többnyire ép állapotban. Profilját

¹⁸⁹ Vö. CD: 051.

¹⁹⁰ CD: 032.

az elsőnek megrajzolt metszeten rögzítettem, amely az 1957-es ásatás árkának a nyugati szélénél húzódott.¹⁹¹ (15. ábra A.) Eszerint a lábazati kőréteg 25 centiméter vastag, ebből a rézsű 18 centiméter, kiugrása 14 centiméter. Teteje a keresztház küszöbéhez viszonyítva (± 0) -146 centiméternél [46.] van, tehát kevéssel magasabban, mint a Szentlélek-kápolna járószintje. Itt azonban a lábazat teteje alatt még kb. 105 centiméternyi felmenő fal volt, és csak ebben a mélységben jelentkezett az alapozási kiugrás.

A szóban forgó metszet volt az egyetlen, amelyen a teljes rétegződést megrajzolhattam. Közvetlenül ennek elkészülte után ugyanis már állványozás következett, és ezt megelőzően, annak érdekében, hogy a gótikus lábazatot szabaddá lehessen tenni és be lehessen mutatni, tekintélyes – 60–80 centiméternyi – szintsüllyesztést hajtottam végre a terület nagy részén. Így a késői rétegződés tanulmányozásáról eleve le kellett mondanom. Megjegyzendő, hogy a szentély és a sekrestyeépítmény szögletében kb. -180 centiméterig visszabontott, az előbbihez utólag hozzáépített fal jelentkezett, amelynek szerepe nem tisztázódott. Az attempom ablaka alatt négy sor modern téglakifalazás volt.

Az 1957-es ásatás árkától keletre megrajzolt másik metszet¹⁹² (15. ábra C.) a ferde támpillér végéhez csatlakozott, amelyet a lábazat alatt két nagyobb kváderrétegből alakítottak ki.¹⁹³ Itt az alapozási kiugrás kb. -240 centiméter mélységben húzódott, széléhez, feltüremelően, 6–14 centiméter vastag, észak felé vékonyodó habarcs-törmelék réteg csatlakozott, amely a támpillérvégtől kb. 85–120 centiméterre észlelt állványcölöp betöltésének peremével függött össze. Mint utóbb megállapíthattam, ezt a cölöpöt nagyobb gödörbe helyezték el (15. ábra d.), amelyet még kb. 25 centiméterrel mélyebb szintről ástak ki.¹⁹⁴ Itt tehát az alapozási kiugrással összefüggésben sikerült a gótikus építkezés nyomait (állványozás, feltöltődés, habarcslerakódás, állványbontás) észlelni.

Ezt az ásatási terepet észak felől az 1957-ben már feltárt várfalmaradvány határolta, amelyet újra kibontottam. Kitért, hogy e falszakasznak a támfalhoz közeli része több építkezés nyomát mutatja. Ezek közül a legkorábbi – egy lefolyócsatorna alatt mélyebbre visszabontott részen – szabályos, kelet felé néző, vakolatos falvég volt, a külső falszél mellett

¹⁹¹ CD: 056.

¹⁹² CD: 031.

¹⁹³ Ehhez és az iméntiekhez lásd Ásatás 1970. (Tóth, 1970. – a Szerk.) 6–9. kép.

¹⁹⁴ Jelentés 1972. (Tóth, 1972. – a Szerk.) 31.

45 centiméter vastag, 25–30 centiméternyire előrenyúló kiugrással. (15. ábra I.) Ehhez kelet felé hozzáfalazás csatlakozott, [47.] amely délnyugat felé az előző falrész végződése fölött is átnyúlt. (15. ábra II.) Utóbb mindkettő elé támpillérszerű kiugrás épült. (15. ábra III.) Kelet felől ezt és az előzőt is az újabb keletű támfal vágta. A korai fal nyugatibb szakaszára és részben a támpillérszerű nyúlványra is egy negyedik építkezés fala rakódott, amelynek jellegzetes – gyengébb minőségű – habarcsa egészen a sekrestyeépítmény faláig megfigyelhető volt. (15. ábra IV.)

A korai falvég meghatározott része csak a várfal vastagságának külső felére terjedt ki. A délebbre csatlakozó keskeny, de odébb kiszélesedő részről nem tudtam eldönteni, hogy még hozzá tartozik-e, vagy különválasztandó. Itt és a késői falkorona nagyobb részén a vizsgálódást nem tudtam befejezni. Egy dél felé csatlakozó falrész csekély nyoma mindenesetre a korai falvég közelében még érzékelhető volt. E falrész legalját utóbb tovább is tudtam követni (a felmérésen nincs rajta). Délebbre e fal maradványait akkori megállapításom szerint a szentély építéséhez tartozó rétegek fedték.¹⁹⁵ Ezt azonban nem tartom biztos alapnak, mert a munkát itt nem tudtam befejezni. Nyugatabbra a Szentlélek-kápolnában induló és a sekrestyeépítmény oldala mellett is végigvonuló lefolyócsatorna árkának beásásával a várfalat elnyírták. Az árokig a várfalmaradvány koronáját teljesen feltártam, azon túl csak két kisebb részt bontottam ki egy szintén új derítőakna két oldalán. A távolibb folytatást a korai falvéggel egyező habarcsúnak érzékeltem. A sekrestyeépítmény északi oldala melletti falrészen nem jutottam el a vizsgálódás befejezéséig.

A korai falvég az erős, kinyúló falnyelvvel nyilvánvalóan várkapu maradványa, amelyhez a gótikus szentélyzáródás irányában bevezető útnak kellett tartoznia. A kapu elfalazására bizonyára éppen azért került sor, hogy a gótikus szentélyt meg lehessen építeni. A várfalmaradványon megfigyelt két későbbi építkezés közelebbi keltezéséhez nincs támpont, a korai fal legkésőbb 14. századi lehet. [48.] Az elfalazott várkapu tájékán a külső oldalon igen mélyre lenyúló felmenő falfelületek voltak. A kapu falnyelve kb. –270 centiméternél jelentkezett, és a támpillérszerű hozzáépítés szöglete körül még mintegy –300 centiméter mélységben is vakolt falfelület látszott. A belső oldal feltárt szakaszain viszont seholsem látszott vakolat. Sőt, a sekrestyeépítmény északi fala mellett feltárt részlet legfelső kőszára alatt erős visszaugrás mutatkozott, mintha itt még

¹⁹⁵ Jelentés 1972. (TÓTH, 1972. – a Szerk.) 30–32.

a talajban dolgozva szélesítették volna a falat. Itt a feltárt falkorona –120 centiméter körül feküdt, tehát valamivel magasabban, mint az északi mellékhajófal nyugati részének alapozási padkája. Ehhez megemlítendő, hogy a sekrestyeépítmény keleti fala mellett, a várfalhoz közel, kb. –230 centiméterig kiemelkedően még őskori talaj volt észlelhető.¹⁹⁶ (Metszet: 15. ábra B.) Ezekből és más megfigyelésekből kiindulva arra a következtetésre jutottam, hogy a várfal tulajdonképpen a hegy peremén húzódó őskori sánc maradvékának a szélére épült, tehát a székesegyház szentélye a gótikus bővítés után ezt a sáncmaradvékot törte át. A gótikus sekrestyeépítmény északkeleti sarka a várfal szoros közelségében kellett, hogy legyen, ha ugyan nem érintkeztek egymással.

Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy az északi sekrestyeépítmény fűtőkamrájának északi falában, a nyugati szakaszon, egy gótikus támpillércsonkon a lábazat 1 méternél többel magasabban jelentkezett, mint a szentélyen, ami az erős szintemelkedést ezen a szakaszon a gótika korában bizonyítja.¹⁹⁷ A támpillér falából valamennyit utóbb kívül is megfigyeltünk.¹⁹⁸ (2. ábra II.)

A várfaltól északra, az OMF lefolyócsatornáján túl, még ferde irányú kerítésfal is mutatkozott, amelynek keleti vége persze, amely a csatorna fölött kellett volna, hogy húzódjék, szét volt szedve. De e fal egyenesének folytatásában a támfalon függőleges falazatváltás volt észlelhető. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy az 1857-es kataszteri felmérésen a támfal délebbi szakasza még nem szerepel. Az ettől nyugatra eső térséget tehát a várfeljárótól [49.] csak valamikor a 19. század második felében határolták el. A megelőző állapottal lehet kapcsolatos az északkeleti támpillérközben feltárt, kőlapos burkolathoz tartozó aljzathabarcsterítés –190–215 centiméter mélységben, amely fellépővel csatlakozott a szomszédos térség nyomokban is alig megfigyelhető kőburkolatához. (15. ábra b.) E burkolatmaradványokat ugyanis a támfal már vágta. Ennél valamivel korábban kellett, hogy keletkezzék két sírtörmelékes gödör, amelynek tartalmát valahonnan a templomból – talán a kriptából – hordták ki. Az egyik ugyanezen burkolatmaradványok alatt volt (feltáratlan, az alaprajzon nincs jelölve), a másik, elvágva az összefüggést a támpillér irányában, a várfalmaradvány déli oldalán. Ezt teljesen feltártam

¹⁹⁶ CD: 056., jobbra.

¹⁹⁷ Vö. Jelentés 1972. (TóTH, 1972. – a Szerk.) 7–8., CD: 018.

¹⁹⁸ Jelentés 1973. (TóTH, 1973b. – a Szerk.) 6., a 15. ábrán nincs jelölve, a manuálét nem találom.

(15. ábra c.) A déli támfalszakasz építése talán az 1880 körüli, 1907-ben elbontott Szent József-kápolna létesültével függ össze, amelynek északi fala a Szent György-kápolna területén húzódott: a támfalban ugyanis innen származó követ láttam beépítve. A támfal építését követhette annak az észak-déli irányú, falazott lefolyócsatornának a létesítése, amelynek hosszú szakaszát feltártam.¹⁹⁹ (15. ábra a.)

6c.

A szentélyfej többi részén csak az altemplomi szinten folyt kutatás. Két dologról érdemes szólni. A délkeleti oldalon a modern lábazati kövek eltávolítása után megtaláltuk azt a helyet, ahol a gótikus szentélylábazatnak az északibb részen húzódó alacsonyabb és a déli ablak táján észlelt magasabb szintű szakasza összekapcsolódott: ezt az elveszett kőelemek sorában függőleges szakasz jelezte az ablak jobb széle alatt.²⁰⁰ A külső vakolással kapcsolatban a modern lábazati köveket ugyanezzel a szintváltással helyezték vissza. A keleti oldalon az ablakformát sikerült hitelesíteni: mivel a falszakaszt belül a 18. század vége óta aláfalazás takarja, az ablak elkerülte a modernizálást, előbb fülkévé alakították, majd, 1907 után, [50.] kívül is tömören befalazták. Miután a fülkeformát kibontottuk, kitűnt, hogy záradéka és két oldalbélletének felső, nagyobb része faragott kőből van, és megfelel a többi altemplomi ablak jelenlegi, neogótikus formáinak, alsó része azonban falazott toldás.²⁰¹ A nyílás eredetileg csaknem négyzetes lehetett, és ilyennek lehet elképzelni az altemplom többi gótikus ablakát is (a szűkületnél azonban a felső részen is átalakításra valló megoldás mutatkozott). 1970-ben a bővített fülkeformát állították vissza, amely, úgy tűnik, alakjában és arányaiban mintául szolgált a többi altemplomi ablak kialakításához.

IV. Javaslatok

A kutatás folytatása ott, ahol 1974-ben abbamaradt, nem lehetséges, mivel az akkori vizsgálódások számos elvarratlan szálát az abbahagyás

¹⁹⁹ Vö. mindehhez Jelentés 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 28–29., Jelentés 1973, (TÓTH, 1973b. – *a Szerk.*) 53–55.

²⁰⁰ Fotó: Falkutatás 1970. (TÓTH, 1970. – *a Szerk.*) 228–229. kép.

²⁰¹ Fotók: Falkutatás 1968. (TÓTH, 1968. – *a Szerk.*) 108–115. kép.

módja és a helyreállítás elnyírta. Megvan az újrakezdés lehetősége, de nekem erre nincs hajlandóságom, és mást sem buzdítanék rá. De nem pártolnám a kutatás mellőzését sem, mivel a vizsgálódás lehetőségének zsugorodását nem kívánom. Márpedig a falak és a velük összefüggő talaj történeti állagának a csökkenése minden beavatkozásnak – az építészetinek éppúgy, mint a régészetinek – velejárója, a kérdés csak az, hogy a szétfejtett elemek közül legalább a fontosabbakat sikerül-e eredetiben vagy legalább papíron használható módon fenntartani az utókor számára.

A veszprémi székesegyház esetében a történeti vizsgálódás lehetőségei, különösen a régebbi korszakok tekintetében, már ma is erősen korlátozottak. 1973-ban jelentésemnek a Nemzeti Múzeum Adattárába beadott példányához²⁰² mellékeltem egy alaprajzot, amelyen az építéstörténet mellett azt is igyekeztem szemléltetni, hogy a régebbi korszakok rétegjelenségei a későközépkor óta végrehajtott szintsüllyesztések és nagyobb bolygatások következtében mekkora felületeken hiányoznak. (16. ábra.) A rajz többek között azt mutatja, hogy az Árpád-kori templom szentélyvégződésének környékén és [51.] középső részének innen a főhajó nyugati végéig terjedő szakaszán már eleve nincs lehetőség a korai korszakok rétegjelenségeinek vizsgálatára. Ehhez hozzátehető, hogy a legtöbb felület sok kicsiből összetevődő bolygatottsága, amiről a Szentlélek-kápolnának még a hiányos alaprajza (8. ábra) is fogalmat adhat, tovább rontja a kutatási esélyeket. Megemlíteném az is, hogy az általam és Kralovánszky által végzett ásatások, valamint az ilyen-olyan más közelmúltbeli beavatkozások következtében ma már az újabb korszakok régészeti összefüggéseinek tanulmányozhatósága is igen korlátozott. A korai falak állapotára nézve pedig talán elegendő a fentebbi ismertetésekre hivatkozni.

Javaslatom lényege tehát az, hogy ne bontsuk meg a falakat és a talajt sehol, ahol nem szükséges, ott viszont, ahol az építészeti beavatkozás ezt előírja, illetve a vakolat leverésével hozzáférhetővé tesz alaposabb tanulmányozásra érdemes falfelületeket, a kutatások kerüljenek sorra, mégpedig az adott részek állagában rejlő történeti adatoknak a lehető legjobb hatásfokú kiaknázására irányuló törekvéssel.

Hogy ez a kíváncsi megvalósítható-e, az először is a kutatói felfogástól függ. Régészkedni – a talajban és a falakban egyaránt – sokféleképp

²⁰² MNM Régészeti Adattár ltsz. 10447. (feltehetően uo. a XXII/248. ltsz. dokumentációra gondolt, és megegyezik: Tóth, 1973b. – a Szerk.).

lehet. Ha a régész megelégszik azzal, amit kevés idő, pénz és emberi képesség ráfordításával elő lehet hozni, akkor a leletből sok minden eleve elvesz, és minél több vész el, annál nagyobb a tévedés lehetősége. Ha viszont, nem törődve a szokásokkal és a különféle körülményekkel, arra törekszik, hogy a lehető legalaposabban megértse, és legalább dokumentumok formájában az utána következők számára is hozzáférhetővé tegye az elébe táruló jelenségeket, akkor úgy járhat, ahogy én jártam: nem győzi a munkát, és a végén elzavarják. Amiből ugyanúgy károk származnak, mint a kevésbé igényes tevékenységből. Az azért a fentiekből talán mégis kitűnt, hogy az én hiányos dokumentumaim jóval sokrétűbb és megalapozottabb történeti információkat tartalmaznak, mint azok a hiánytalannak számító, amelyeket a székesegyház körül tevékenykedő kollégáim hoztak létre. [52.]

Az igényes vizsgálódás lehetősége másodszor – ahogy mindebből bizonyára sejlik – függ a megbízó szándékától, áldozatkészségétől és türelmétől. Ha a megbízó szemében a múlt tanújeleinek megismerése mellékes, ha a történeti vizsgálódás kényszerűen vállalt, kellemetlen teher számára, akkor nagyobb kutatási vállalkozásba legjobb bele se fogni. De a konfliktus akkor is előállhat, ha a megbízó áldozatkész és türelmes: engem öt év működés után állítottak le, nem tapasztalván a kívánt előrehaladást.

Harmadszor függ a dolog a munka körülményeitől. Én annak idején a lapátolástól eltekintve szinte mindent magam végeztem, olykor – inkább a vége felé – egy-egy rajzolóval, két-három segédmunkással – akiket nem ritkán nehezen tudtam munkával ellátni –, rossz szerszámokkal, műszerek nélkül. Nagyobb létszámot végképp nem tudtam volna kiszolgálni, a finomabb munkákban járatos segéderő pedig nem állt rendelkezésre. A kutatások meggyorsítása tehát a színvonal süllyedése nélkül csak jól működő munkaszervezettel lenne megoldható. Bár a technikai lehetőségek ma bizonyára sokkal jobbak, mint voltak 30 évvel ezelőtt, félek tőle, hogy az emberi tényező tekintetében nem lehet jelentős javulással számolni.

Személyes részvételem a várhatóan bekövetkező történeti vizsgálódásokban – amennyiben erre bárki igényt tartana – attól függ, hogy azok, akikkel együtt kellene működnöm – köztük elsősorban a megbízó és képviselői –, elfogadják-e az általam képviselt kutatási normákat. De a munka helyszíni vezetését ebben az esetben sem vállalnám. Ezzel tehát egy vagy több olyan munkatársat kellene megbízni, akivel várhatóan jól tudnék együttműködni. Helyszíni tevékenységemet –

konzultációktól eltekintve – egyes általam megkezdett vizsgálatok kiegészítésére, illetve bizonyos mérvű bővítésére szeretném korlátozni. Erre mernék kísérletet tenni, bár az eredmény igen kétséges, mivel már nem rendelkezem azokkal a fizikai adottságokkal, amelyekkel harmincnál több évvel ezelőtt.

[53.]

A következőkre gondolok:

1. A vakolatleverés után egyes már kutatott falfelületek újabb megfigyelése. Itt kisebb mértékben a mellékhajófalak nyugati részének (2a, 2b) jelenleg levakolt felületeiről, hangsúlyosabban a magas szentélyfal (4–5A, 4–5B) románkori részéről lehetne szó. Az utóbbi esetben elsősorban a déli oldalról, ahol annak idején korai ablakmaradványokat tártam föl. Ennek a munkának csak abban az esetben lenne értelme, ha az 1970-ben felhordott vakolatot teljesen eltávolítanák, a falazóanyagok megsértése nélkül. Már ez sem bízható akármilyen segédmunkásra, és nem végezhető akármilyen szerszámokkal. Ezzel kapcsolatban – de még előzőleg – érdemes lenne a szentélyfal padlástéri felületeit is alaposabban megvizsgálni (esetleg felmérni), mindkét oldalon.

2. A mellékhajófalak nyugati részeinek (2a, 2b) bemutatott felületeihez nem szeretnék hozzányúlni, mivel itt a kiegészítések eltávolítása nélkül – amit szükségtelennek tartok – nem tudnék érdemi eredményt elérni. A hézagok valamiféle kezelése, legalábbis az északi oldal alsó részén, aligha lesz elkerülhető. Ezzel kapcsolatban lehetne előzőleg bizonyos megfigyeléseket tenni, illetve felméréseket kiegészíteni. Amennyiben az építészeti terv a jelenlegi kiegészítéseken valami bontással járó módosítást irányozna elő, akkor természetesen a megjelölt részeken az előzetes történeti szempontú vizsgálat kívánatos lenne. A déli oldalon 1970 táján tervezett szintsüllyesztés napirendre vételét nem javasolnám, mert ez rengeteg problémával járna, és régészetileg is csak igen körülményesen és hosszadalmasan lenne jól megoldható.

3. A déli mellékszentélyen (4a), ahol előbb-utóbb nyilván a belső falfeltárás is szükséges lesz, a sekrestye lépcsőjének tervezett [54.] szétszedése alkalmával – ha előzőleg a vakolatot a falról levernék – ki lehetne egészíteni 1970-ben végzett megfigyeléseimet.

4. A lábazati kövek tervezett kimozdításával kapcsolatban ugyancsak kiegészítő megfigyeléseket lehetne tenni a régi épületrészekben (északi mellékszentély, sekrestyeépítmények, szentélyzáródás). Ehhez természetesen szükséges lenne a lábazati kövek ágyazóhabarcsának teljes eltávolítása. Az északi oldalon a mellékszentély és a sekrestyeépítmény

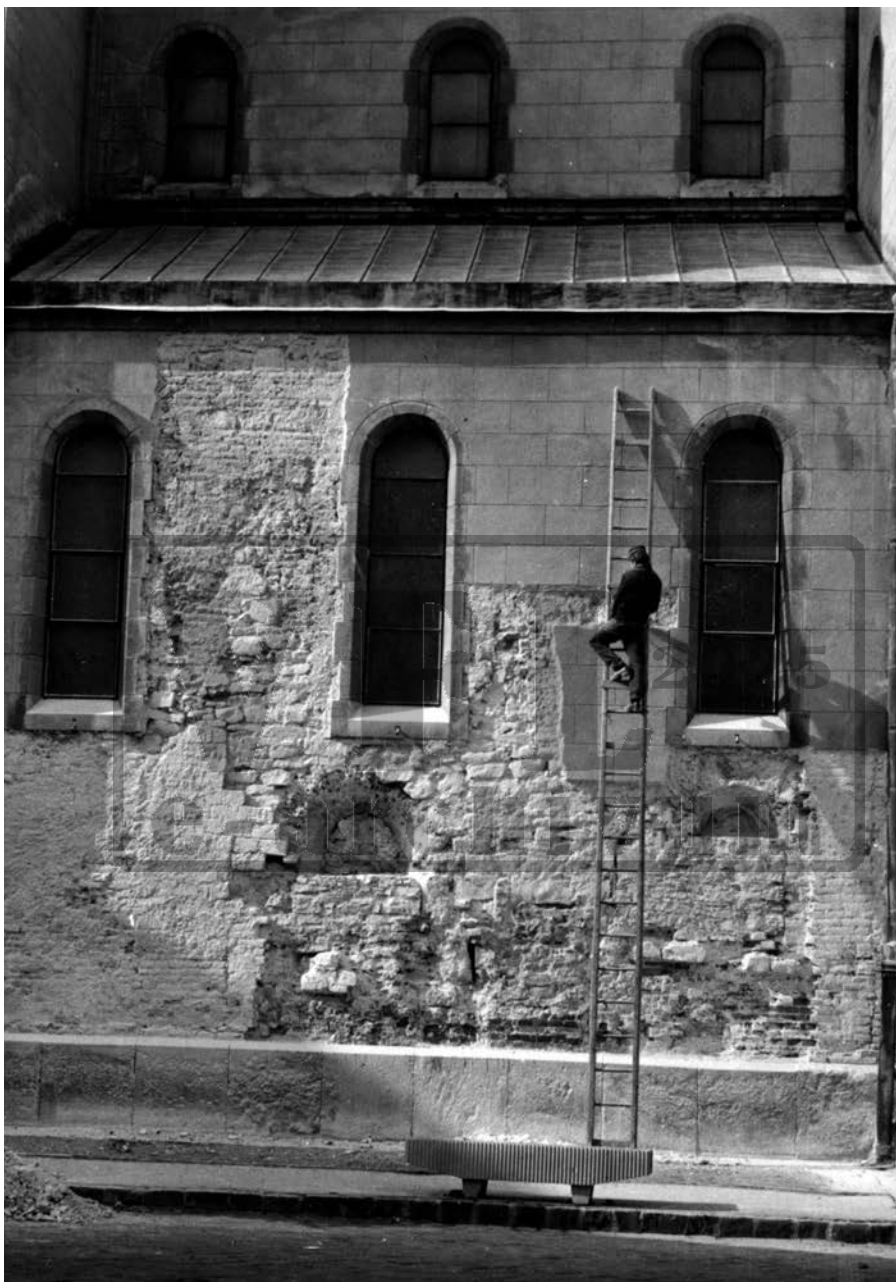
falánál (4–5b) egyúttal tisztázni lehetne azt is, hogy az 1973-ban megfigyelt egy-egy felszínig emelkedő falmaradvány milyen viszonyban van az épület felmenő részével. A szentélyen (6Ac) érdemes lenne a gótikus lábazat 1970-ben észlelt elvésett maradványairól felmérést készíteni, és az új lábazatot az eredetinek megfelelő kőosztással és erőteljesebb profilal kialakítani.

5. A szentély északi oldalán (6bBc), ha tereprendezésre kerül sor, és a régészeti szempontok érvényesülnek, személyes közreműködésem nemigen lesz mellőzhető. Itt kialakított metszetek és a várfalnak a szentély felé tartó maradványai vannak elföldelve, amelyekről nincsenek rajzi dokumentumaim. Azonkívül a meglévő alaprajzi felmérésem is hiányos. Itt tehát az építészeti tervben jó lenne pontosan meghatározni, hogy milyen terepfelszín alakítandó ki.

Természetesen mindez vázlatos elképzelés, ami a kiviteli terv ismeretében és még a kivitelezés során is módosulhat.

Budapest, 2004. augusztus 1.

A déli mellékhajó nyugati része, feltárás közben, 1968
(MÉM MDK Tervtár ltsz. 25912. 42. kép)

3. BIBLIOGRÁFIA

- ALBUM = Ádám Iván: *A veszprémi székesegyház a barokk korban. I–II. kötet.* [Veszprém, 1907.] Csete Antal fényképeivel 78 képes tábla.
- CENTENÁRIUMI ALBUM 2010 = KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.), FÜLÖP András – SIMON Anna (bevezető tanulmány): *Centenáriumi album a veszprémi székesegyház újjáépítésének százéves évfordulójára.* Veszprém, 2010.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY, 1976a = ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán: *Veszprém – Vár, Székesegyház. Jelentés.* MNM Adattár XXI. 197/1976.
- FÜLÖP, 2022. = FÜLÖP András: Régészeti adatok a veszprémi székesegyház és Szent György-kápolna korai időszakához. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban.* Veszprém, 2022. (A veszprémi egyházmegye múltjából 38.) 275–289.
- FÜLÖP–SIMON, 2008. = FÜLÖP András – SIMON Anna: Veszprém, Szent Mihály-székesegyház In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008.* Bp., 2009. 312–313.
- FÜLÖP–SIMON, 2011. = FÜLÖP András – SIMON Anna: Az 1907–1910. évi átépítés során megismert középkori veszprémi székesegyház. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászentelésének tiszteletére.* Veszprém, 2011. (A veszprémi egyházmegye múltjából 23.) 39–61.
- GALAVICS, 1984. = GALAVICS Géza: Antonio Galli Bibiena in Ungheria e in Austria. *Acta Historiae Artium* 30 (1984) 177–263.
- GUTHEIL, 1979. = GUTHEIL Jenő (KREDICS László [s.a.r.]): *Az Árpád-kori Veszprém.* Veszprém, 1979². (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 1.)
- GYÖRFFY, 1977. = GYÖRFFY György: *István király és műve.* Bp., 1977.
- H. GYÜRKY, 1963. = H. GYÜRKY Katalin: Die St. Georg-kapelle in der Burg Veszprém. *Acta Archaeologica* 15 (1963) 341–408.

- HEGYI, 2022a. = HEGYI Dóra et al.: A veszprémi Szent György-kápolna környezetében végzett 2022. évi feltárás első eredményei. *Magyar Régészet Online Magazin* 11 (2022/2) 37–46.
- HEGYI, 2022b. = HEGYI Dóra et al.: Feltárások a veszprémi Várhegyen II. Újabb adatok a Szent Mihály-székesegyház építéstörténetéhez. In: P. BARNA Judit – SZALONTAI Csaba (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének 2022. évi tevékenysége*. Bp., 2022. 22–23.
- KOZÁK, 1977. = KOZÁK Károly: Veszprém, székesegyház. Az Országos Műemléki Felügyelőség régészeti kutatásai 1973–1974-ben. *Magyar Műemlékvédelem* 8 (1977) 375–376.
- KÖH = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal.
- KRALOVÁNSZKY, 1983a. = KRALOVÁNSZKY Alán: *Veszprém, Vár u. 18., nagypréposti ház. Régészeti ásatás, tudományos dokumentáció*. MÉM MDK Tervtár ltz. 28108.
- KRALOVÁNSZKY, 1983b. = KRALOVÁNSZKY Alán: *Veszprém, Vár u. 18., nagypréposti ház. Régészeti ásatás, tudományos dokumentáció*. MNM Adattár ltz. XII/112.
- KRALOVÁNSZKY, 1984. = KRALOVÁNSZKY Alán: *Veszprém-vár, Tolbuhin u. 33–37., illetve a székesegyház és a Szt. György kápolna nyugati területe, 3. munkahely*. MÉM MDK tervtár ltz. 21023/i.
- KRALOVÁNSZKY, 1985. = KRALOVÁNSZKY Alán: *Veszprém, vár 2. sz. kutatóhely. Ásatási dokumentáció*. MÉM MDK ltz. 21233.
- KRALOVÁNSZKY, 1990. = KRALOVÁNSZKY Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the middle ages. In: GEREVICH László (ed.): *Towns in Medieval Hungary*. Boulder, Colorado–Highland Lakes, New Jersey, 1990. 51–95.
- LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. = LUKCSICS József – PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933. (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.)
- MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ.
- MNM = Magyar Nemzeti Múzeum.
- MRT I. = ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. Bp., 1969. (Magyarország régészeti topográfiája 1.)

- POTZNER, 2011.=POTZNER Ferenc: A veszprémi székesegyház helyreállítási terve (Aigner Sándor tervei, 1906–1908). In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászenteselésének tiszteletére*. Veszprém, 2011. (A veszprémi egyházmegye múltjából 23.) 115–127.
- SERFŐZŐ, 2011. = SERFŐZŐ Szabolcs: A veszprémi székesegyház egykori barokk mennyezetképeiről – A neoromán újjáépítés centenáriumának alkalmából. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászenteselésének tiszteletére*. Veszprém, 2011. (A veszprémi egyházmegye múltjából 23.) 63–87.
- SIMON, 2012. = SIMON Anna: „Bogyay Tamásnak tisztelettel. Tóth Sándor” Egy levél 1966-ból. *Ars Hungarica* 38 (2012/4) 436–449.
- SIMON, 2017. = Simon Anna: Műemlék templomok felújítása a Veszprémi Püspökség területén, 1945–1972. In: KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül a romok között”. A veszprémi egyházmegye 1945 és 1972 között*. Veszprém, 2017. (A veszprémi egyházmegye múltjából 30.) 289–339.
- TÓTH, 1963. = TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I. (Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése I.) *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 115–141.
- TÓTH, 1967. = TÓTH Sándor: 13. századi építóműhely Veszprémben. (Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése III.) *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967) 163–182.
- TÓTH, 1968. = TÓTH Sándor: *Veszprém, Szent Mihály székesegyház. Kutatási dokumentáció*. Bp., 1968. MÉM MDK Tervtár ltsz. 25912.
- TÓTH, 1969. = TÓTH Sándor: *Veszprém, Szent Mihály székesegyház. Kutatási dokumentáció*. Bp., 1969. MÉM MDK Tervtár ltsz. 25914.
- TÓTH, 1970. = TÓTH Sándor: *Veszprém, Szent Mihály székesegyház. Kutatási dokumentáció*. Bp., 1970. MÉM MDK Tervtár ltsz. 21541.
- TÓTH, 1972. = TÓTH Sándor: *Jelentés a veszprémi székesegyházban végzett kutatási munkákról (1972. július – 1973. február). 1973. április 9*. MÉM MDK Tervtár ltsz. 21539.
- TÓTH, 1973a. = TÓTH Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem. *Építés-, Építészettudomány* (1973/3–4) [1974] 617–630.
- TÓTH, 1973b. = TÓTH Sándor: *Jelentés a veszprémi székesegyház kutatásáról (1973. május–1974. január) 1974. április 11*. MÉM MDK Tervtár ltsz. 21540.

- TÓTH, 1973c. = TÓTH Sándor: *Történeti összefoglalás a veszprémi székesegyház hosszházától északra végzett kutatásokról. 1973. március 3.* MÉM MDK Tervtár ltsz. 21540.
- TÓTH, 1994a. = TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20 (1994) 327–345.
- TÓTH, 1994b. = TÓTH Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika kérdéséhez. In: MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Bp., 1994. 55–62.
- TÓTH, 2000. = TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház. In: WIECZOREK, Alfried – HINZ, Hans-Martin (szerk.): *Európa közepe 1000 körül.* Stuttgart, 2000. 396–397.
- TÓTH, 2006. = TÓTH Sándor, Veszprém, székesegyház, szentélyrész (7.97). In: TAKÁCS Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* [katalógus] Bp., 2006. 650–652.
- TÓTH, 2010. = TÓTH Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében.* Bp., 2010. 31–35.
- VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár.

4. ÁBRÁK

I. Ábrajegyzék²⁰³

1. ábra. Az altemplom és a kriptá szintjén végzett kutatások kiterjedése
2. ábra. A földszinthez kapcsolódó kutatások kiterjedése
3. ábra. Az oratórium szinthez kapcsolódó kutatások terjedelme
4. ábra. A déli mellékhajófal vakolatleverés után (KÖH tervtár 46923.; CD: 065.)
5. ábra. A déli mellékhajó falának a köpenyezésnél régibb részei (KÖH Tervtár 46916.; CD: 049.)
6. ábra. Az északi mellékhajófal vakolatleverés után (KÖH Tervtár 52199.; CD: 010.)
7. ábra. Az északi mellékhajó falának a köpenyezésnél régibb részei (KÖH Tervtár 46922.; CD: 050.)
8. ábra. A Szentlélek-kápolna részleges ásatási alaprajza az északi mellékhajófal feltárás utáni vízszintes metszetével (KÖH Tervtár 46887.; CD: 024.)
9. ábra. A déli mellékszentély déli fala vakolatleverés után (KÖH Tervtár 46924.; CD: 064.)
10. ábra. Az északi mellékszentély északi fala vakolatleverés után (KÖH Tervtár 46925.; CD: 063)
11. ábra. Az északi mellékszentély északi falának a köpenyezésnél régibb részei (KÖH Tervtár 46926.; CD: 062.)
12. ábra. A déli szentélyfal vakolatleverés után (KÖH Tervtár 46886.; CD: 033.)
13. ábra. A déli szentélyfal nyugati része vakolatleverés után (a 12. ábra részlete)
14. ábra. Az északi szentélyfal a vakolatleverése és (részben) a köpenyezés bontása után (KÖH Tervtár 46885.; CD: 034.)

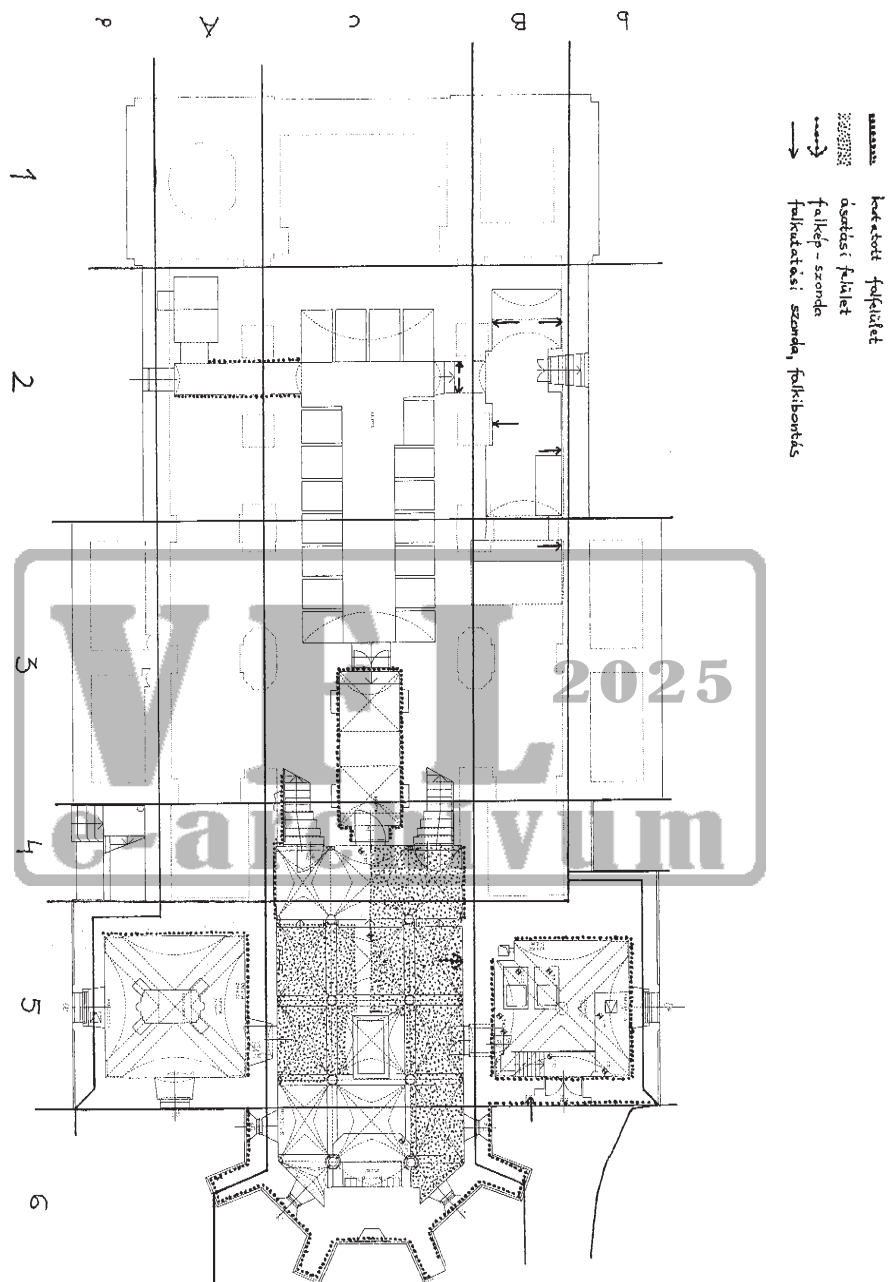
²⁰³ A 2004. évi dokumentáció ábrajegyzéke. A hivatkozott, egykor KÖH-ös ltsz-ok megegyeznek a MÉM MDK Tervtárának rajzként (R) leltározott anyagával és számaival – A Szerk.

15. ábra. A szentélytől északra fekvő térség ásatási alaprajza (KÖH Tervtár 46888.; CD: 032.)
16. ábra. Alaprajzi vázlat az építéstörténet és a legkiterjedtebb bolygatások jelzésével (Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, ltsz. 10447.)

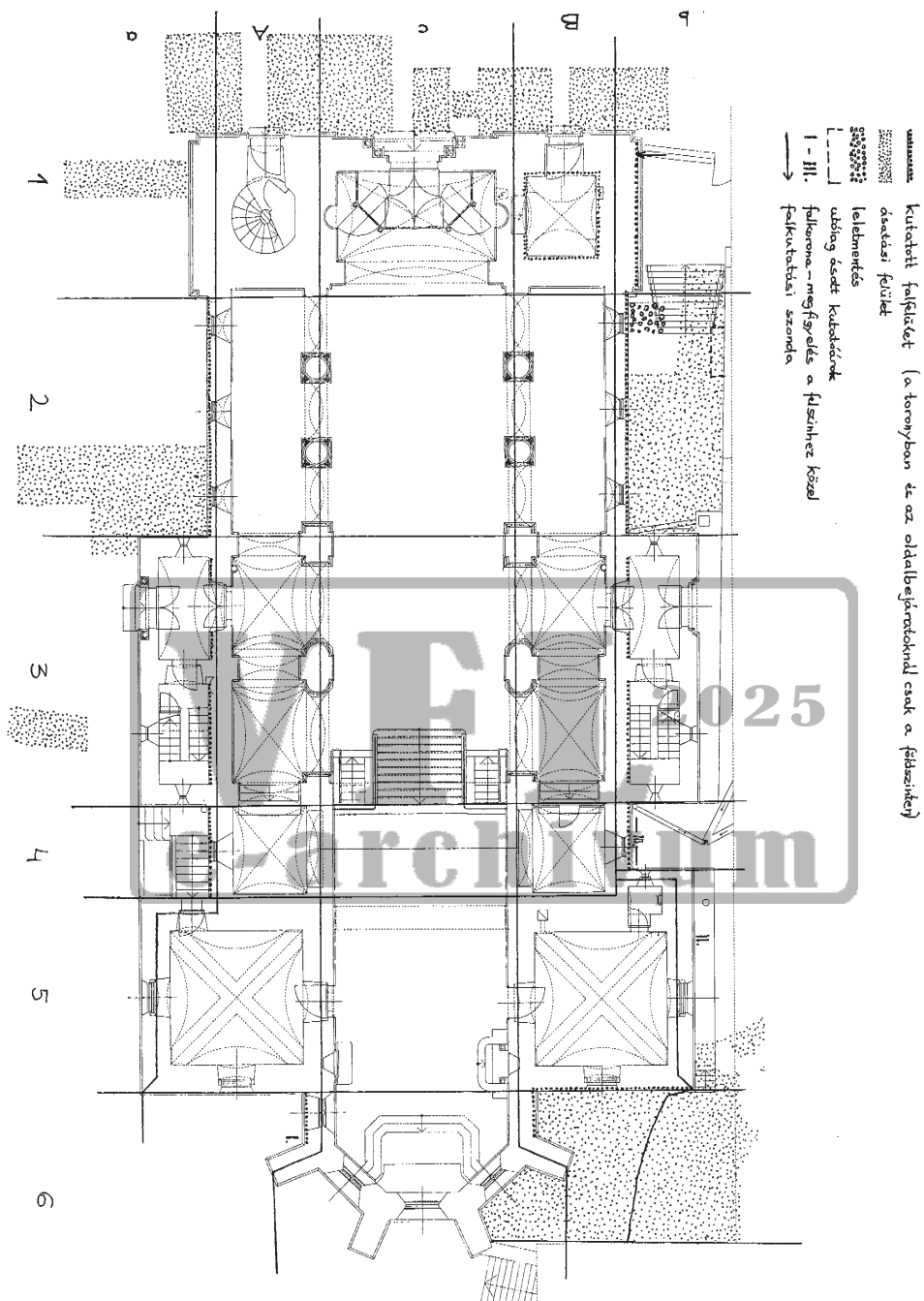

II. ÁBRÁK

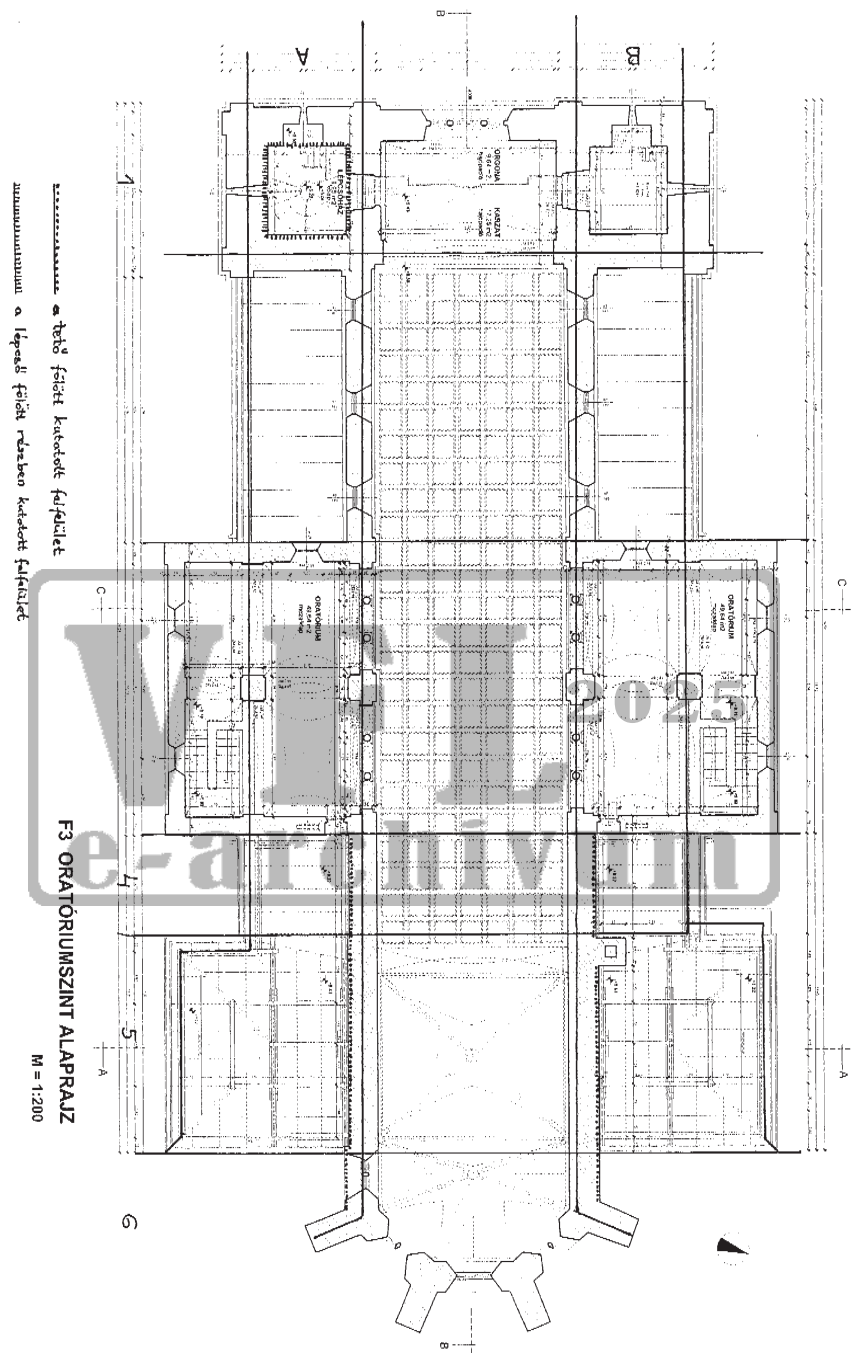

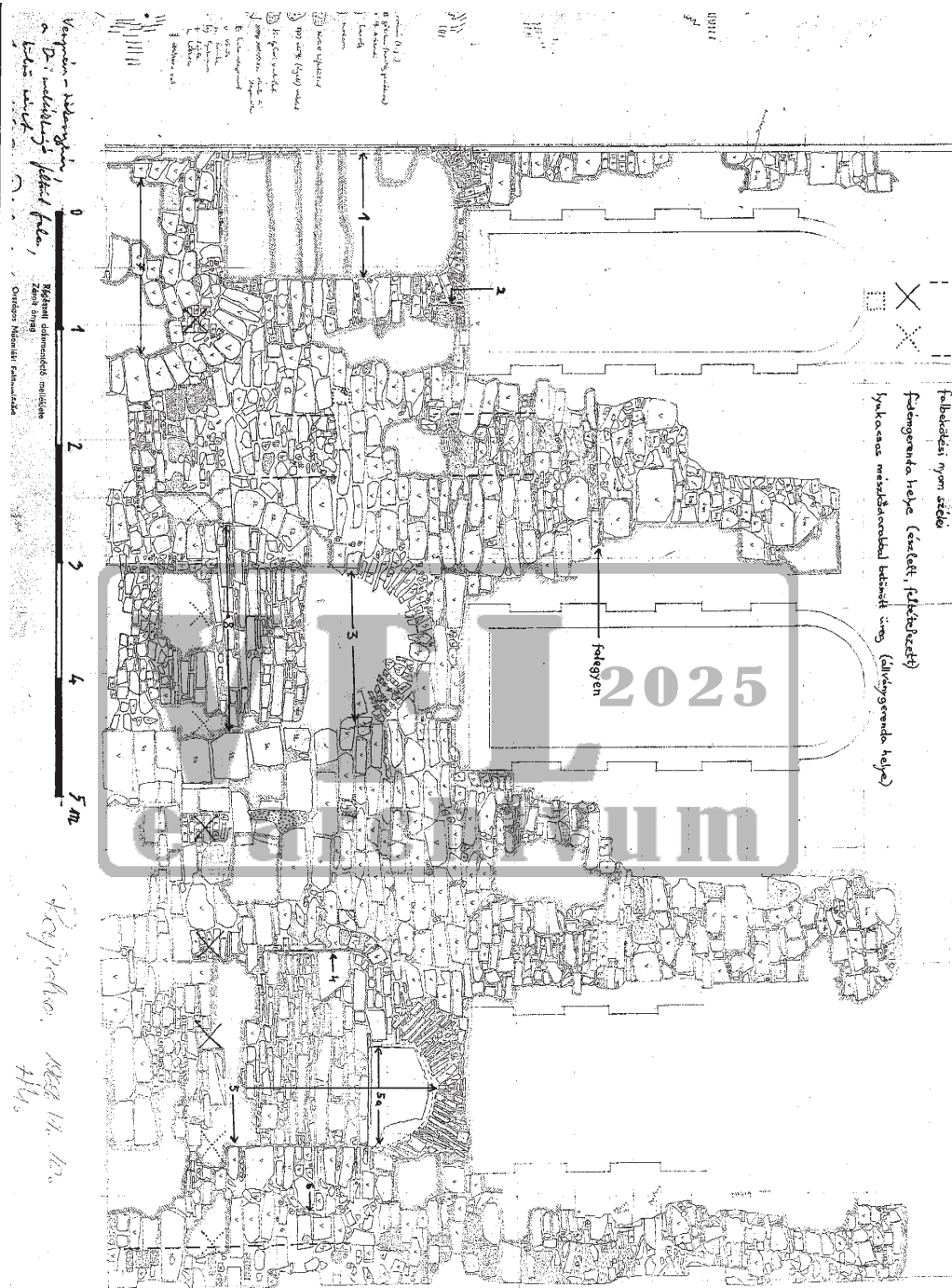
1. ábra

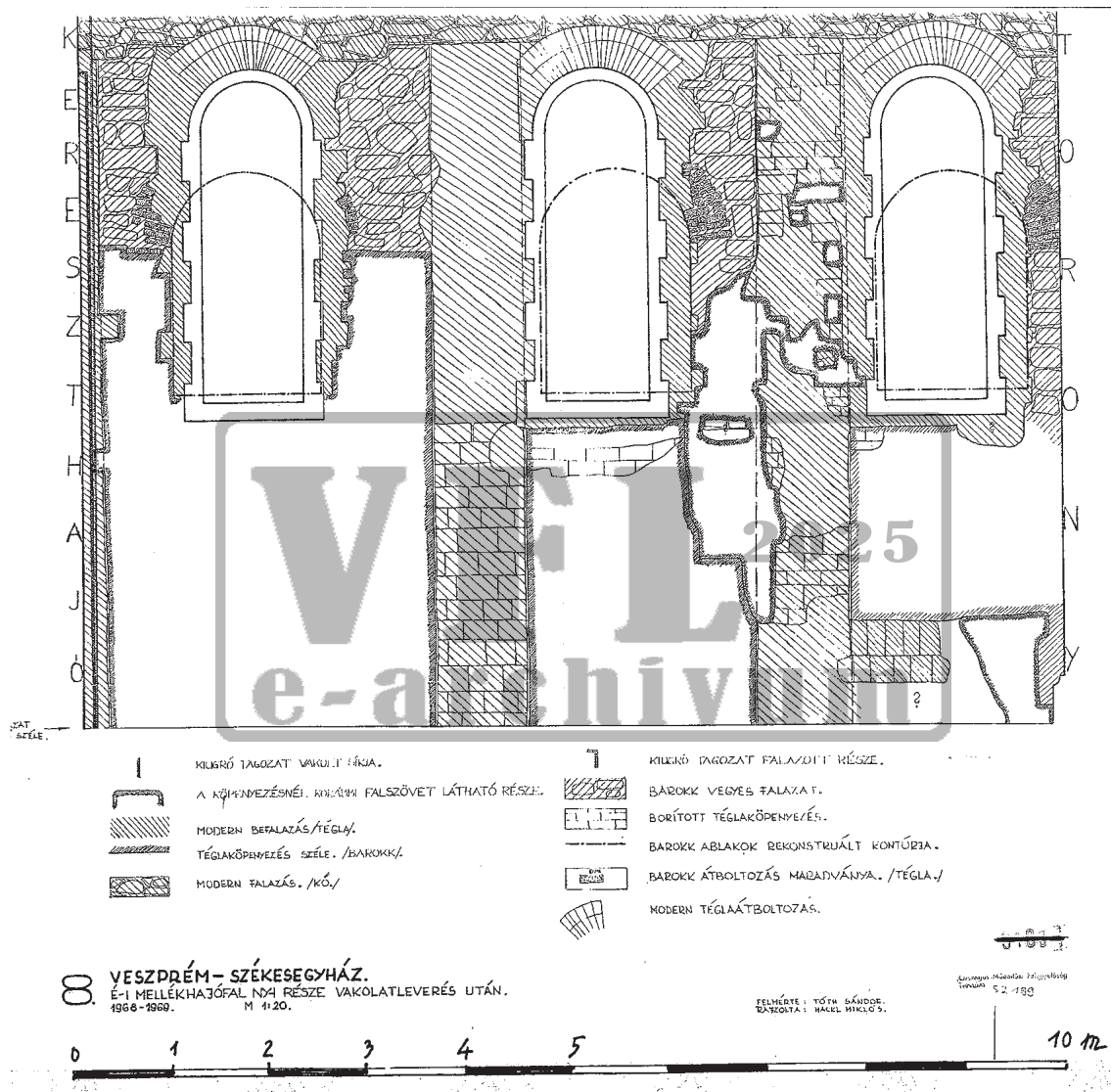
2. ábra

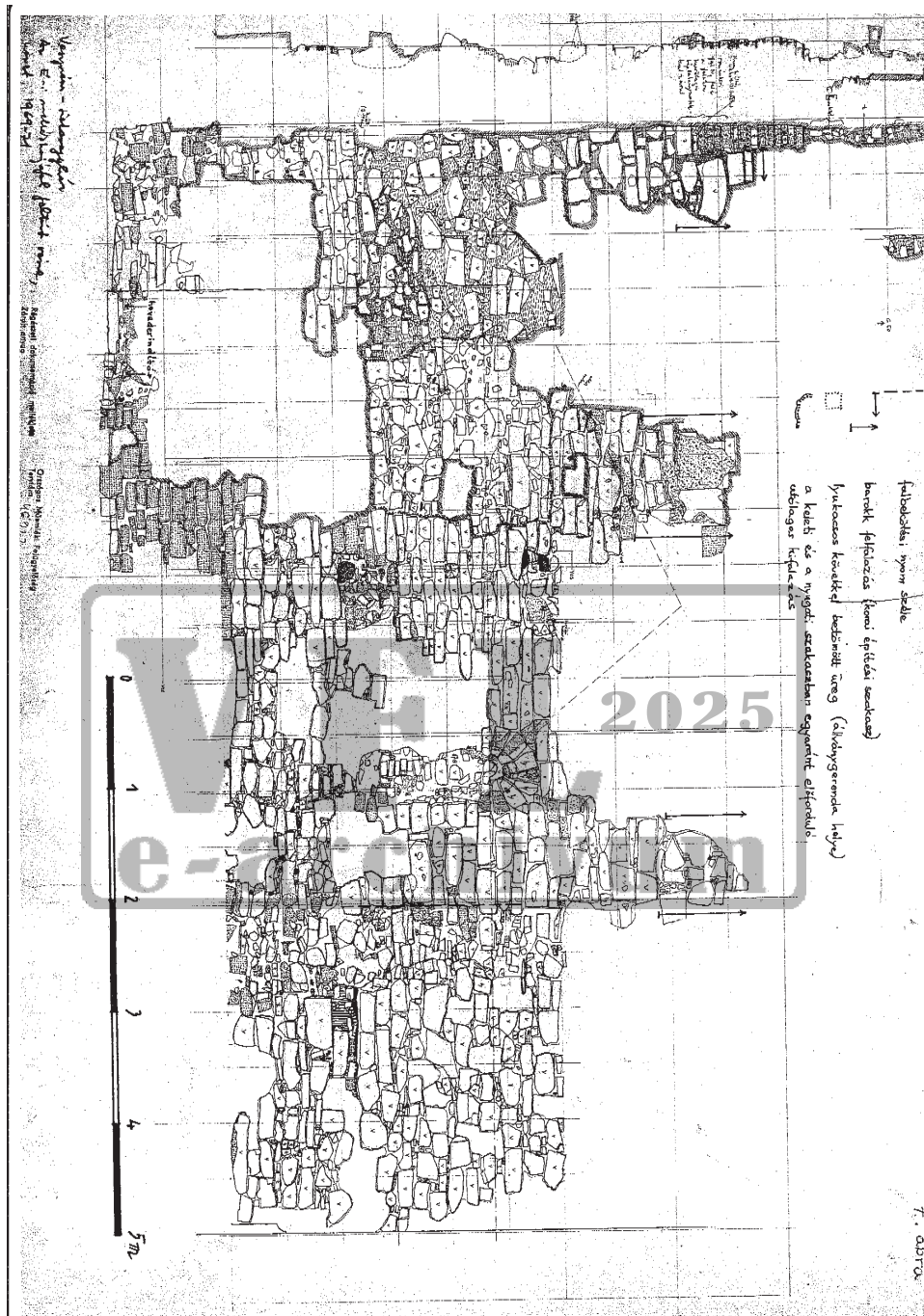
3. ábra

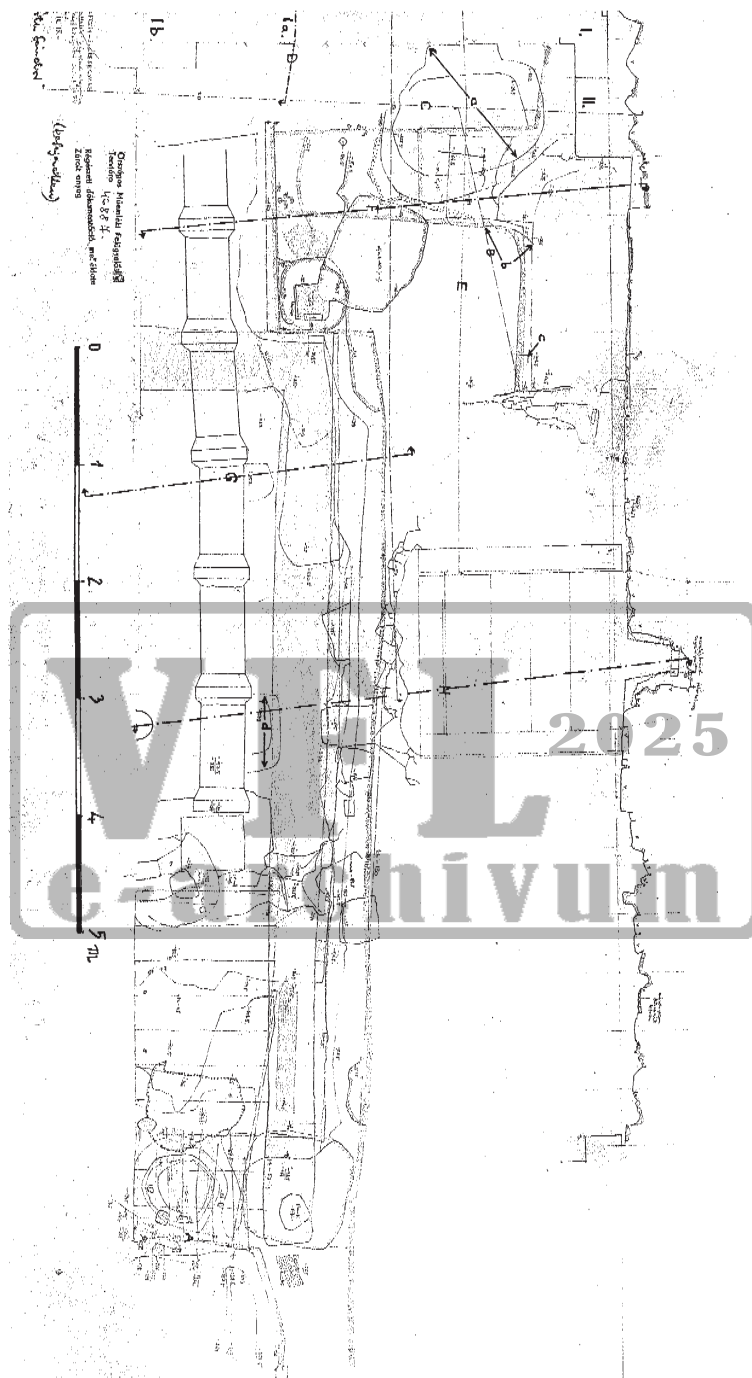
5. ábra

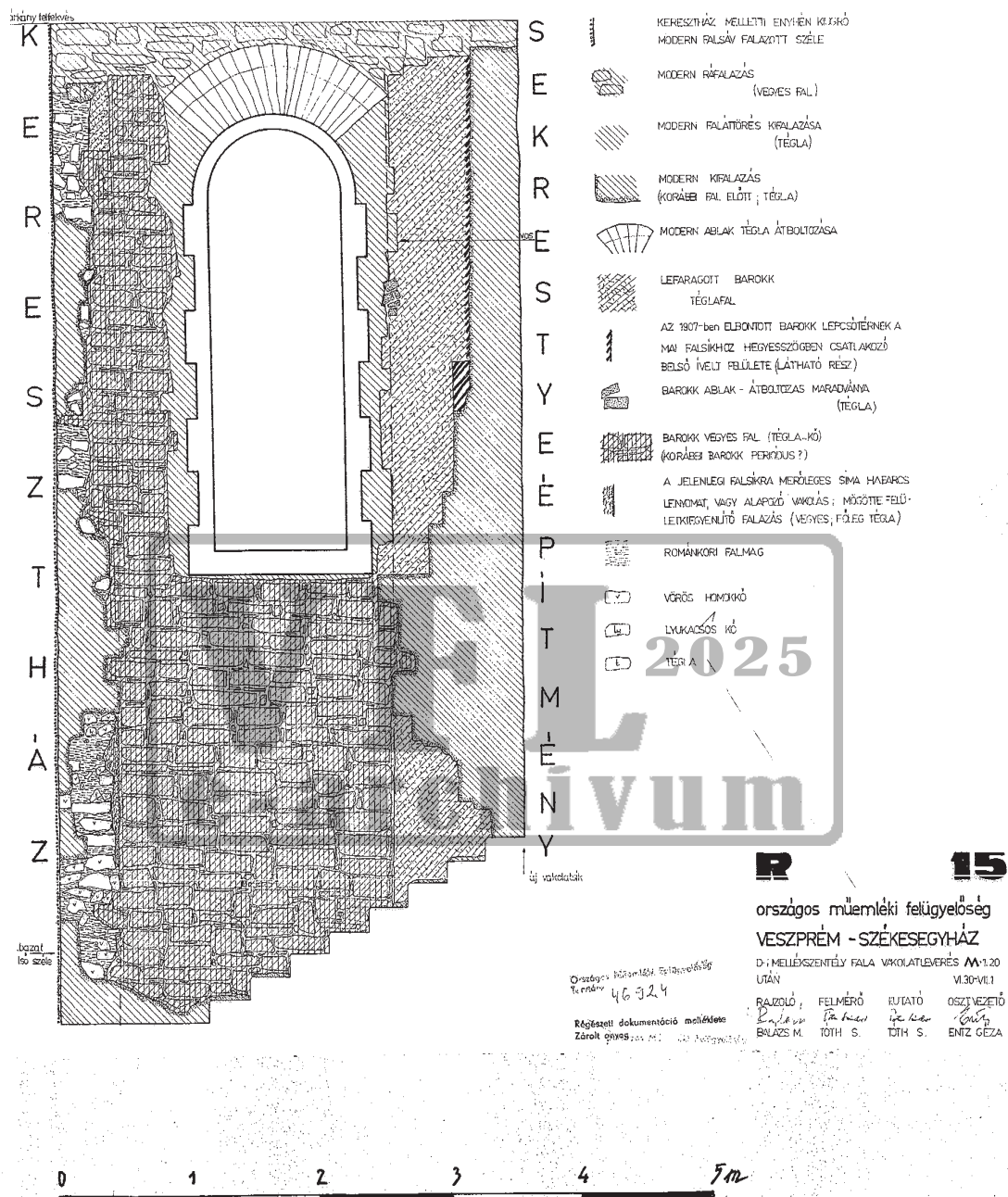
6. ábra

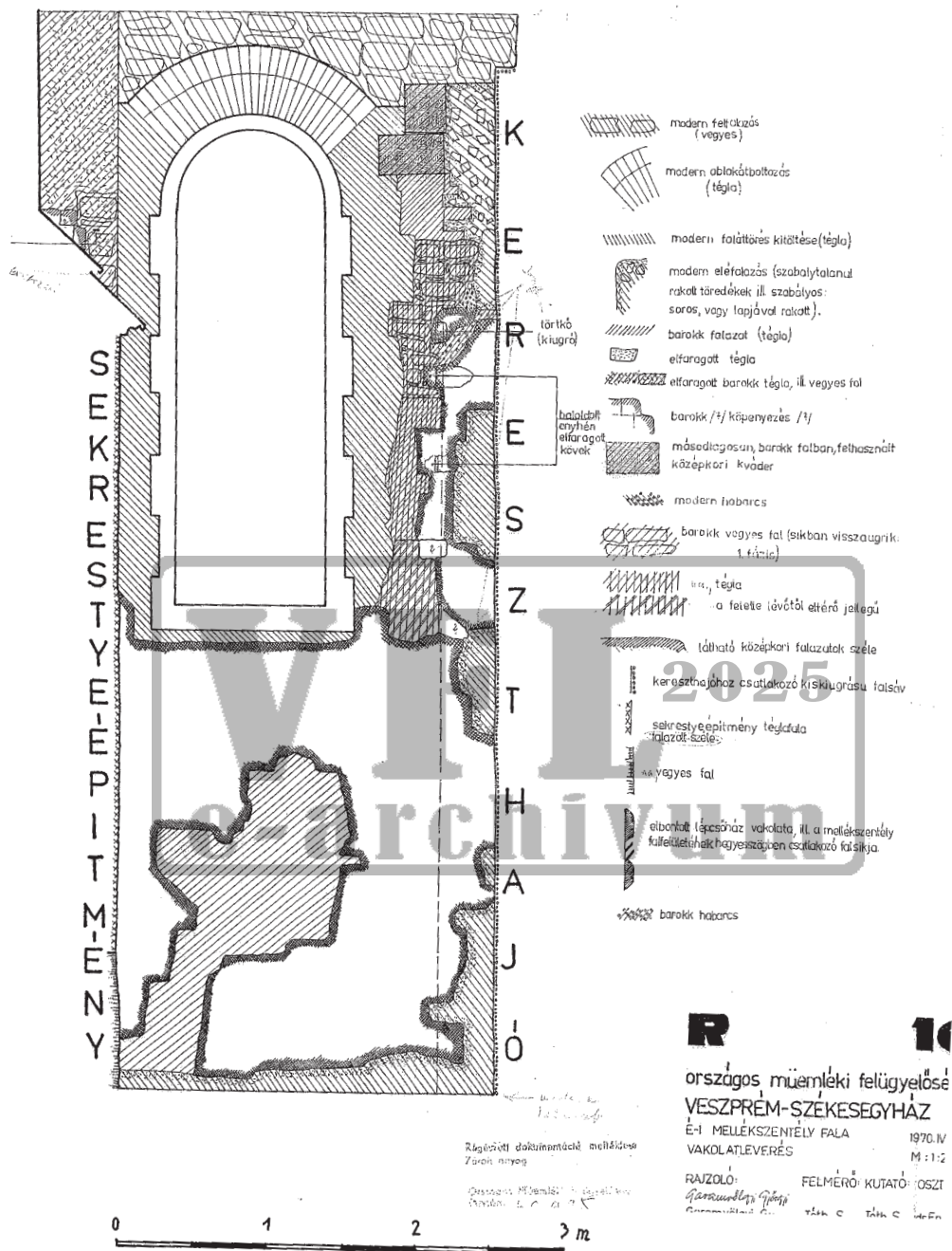
7. ábra

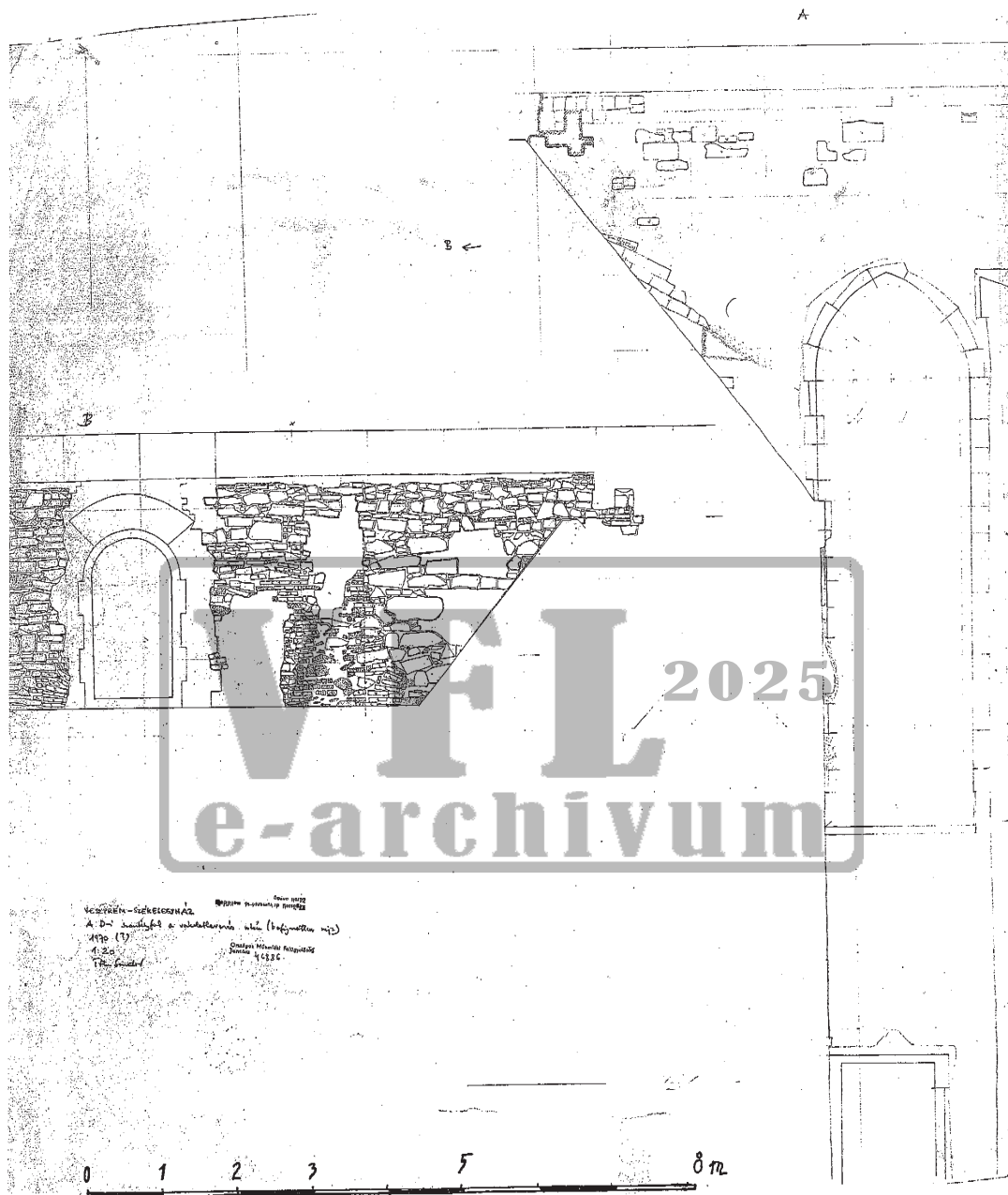
8. ábra

9. ábra

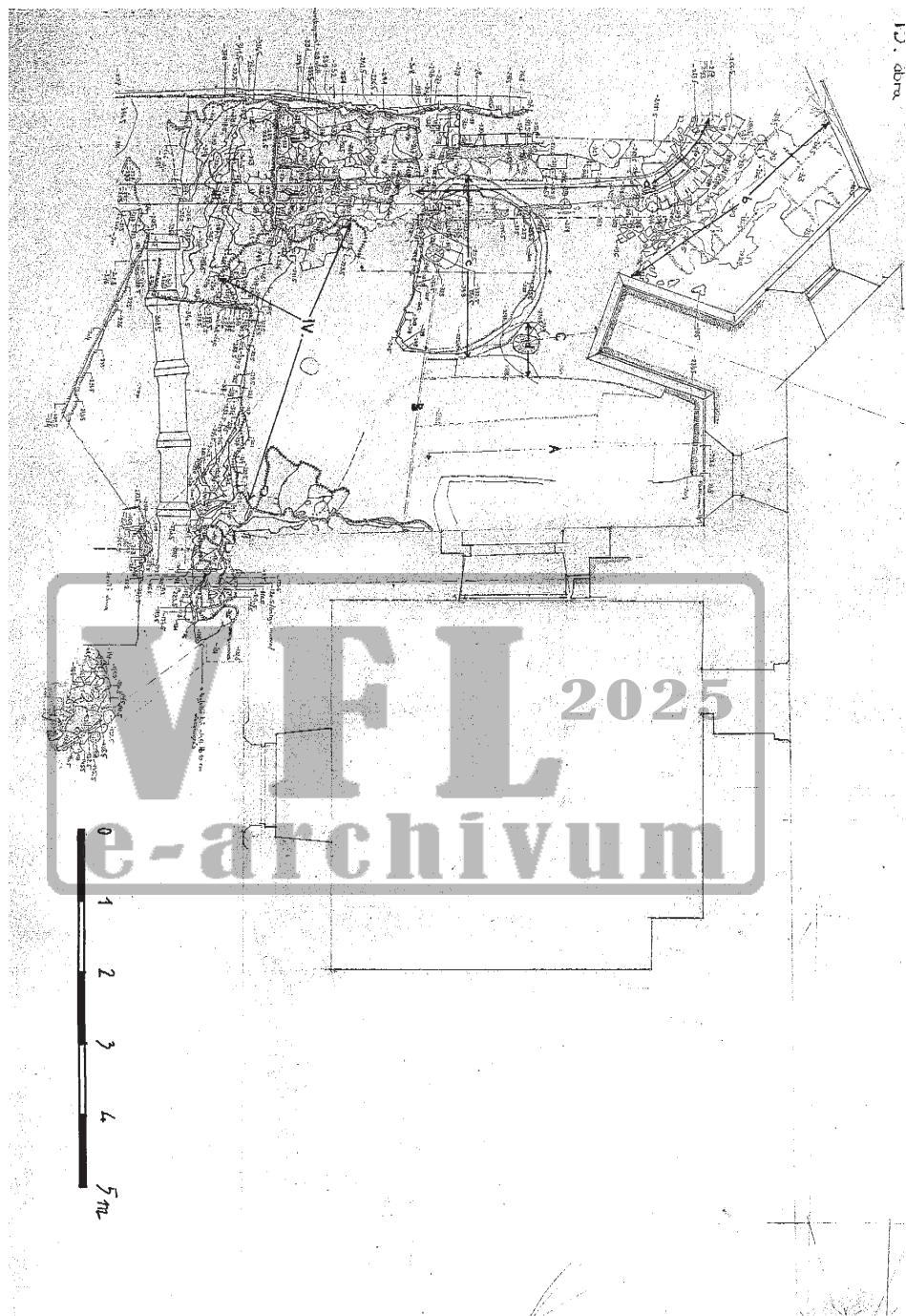
10. ábra

12. ábra

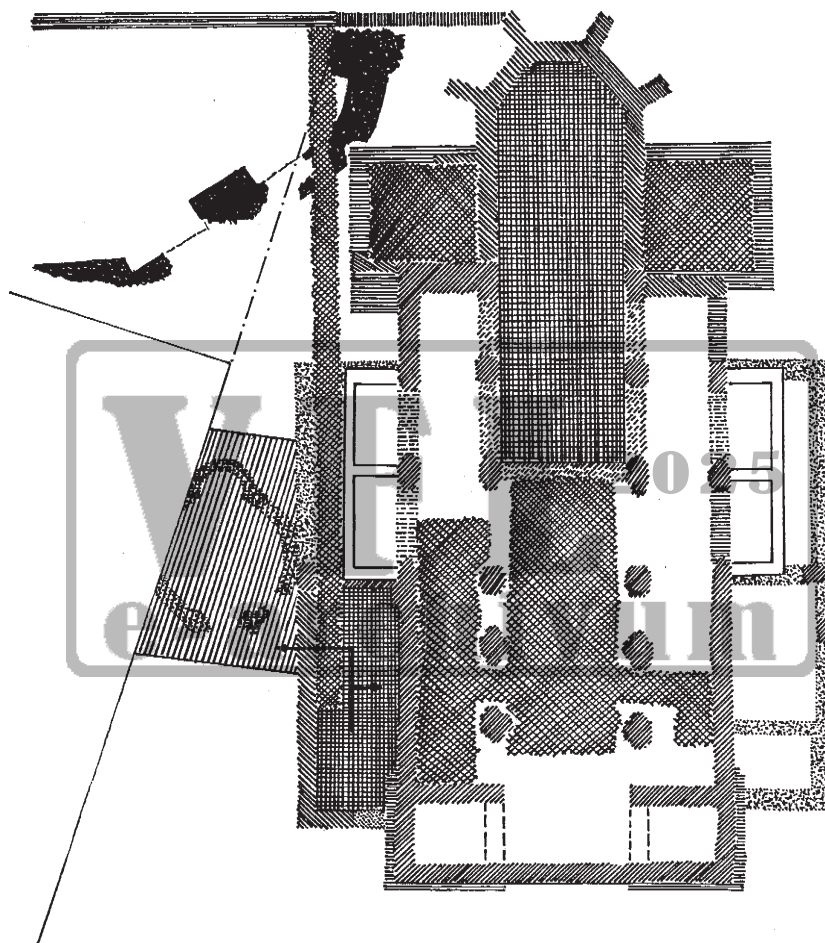
13. ábra

15. ábra

VESZPRÉM - SZÉKESEGYHAZ ALAPRAJZI VÁZLAT /PERIÓDUSOK, BOLYGATOTTSÁG/

- románkori eredetű pillérek és falvonalatok, ill. feltárt maradványaik
- románkori albomplom oldalfalai
- feltáratlan románkori falvonalatok valószínű helye
- Szt. György - kápolna 13. századi falmaradványai
- Szt. György - kápolna falának kiegészített szakaszai
- középkori várfal
- gotikus falvonalatok, ill. feltárt szakaszai
- 16. századi falvonalatok
- 16-17. századi falvonalatok
- barokk falak és köpenyzések
- bizonytalan korú /18. századnak nem későbbi/ falak

- 1880 körüli fal
- 1910-ben épült falok
- vált szeminárium barokk kerítésének vonala
- Szt. György - kápolna védőépülete
- románkori rétegek hiányzanak /az E-1 lefolyásatorna
- alatt középkori jelenségek csekély nyomai/

16. ábra

Sándor Tóth

**VESZPRÉM, SAINT MICHAEL'S CATHEDRAL.
BRIEF ARCHITECTURAL HISTORY AND INFORMATION
ON THE WALL EXPLORATIONS AND EXCAVATIONS
(2004)**

The bishopric of Veszprém was founded by King Stephen I of Hungary at the beginning of the 11th century. The king made donations to the bishopric, related to the foundation, probably in 1009. The medieval cathedral of the bishopric stood on the site of the existing cathedral on the castle hill in Veszprém. Its walls are visible and can be studied in the current building up to building height, which makes this church rather unique from an art history and archaeological perspective.

In 2004 a scientific documentation of Veszprém's Saint Michael's Cathedral was prepared by the Középülettervező (KÖZTI) Zrt., the company producing the designs, commissioned by the Archdiocese of Veszprém, in charge of the works. The reason for this documentation was the forthcoming renovation of the cathedral's façade, which was supported by an extensive preliminary study and source collection by Sándor Tóth and Ferenc Potzner. This publication includes the chapters of the aforementioned documentation, written by Sándor Tóth, an outstanding researcher of the cathedral.

Its significance is primarily due to the fact that Sándor Tóth never fully elaborated the architectural history of the Veszprém cathedral, including his own research activities here. His research primarily focused on the chronology and stylistic connections of the stone carvings, within that the Romanesque carved stones, and although he also discussed the architectural history in this context, he did not publish the summary of his findings as a unified concept. His death in 2007 meant that he was not able to pass on his knowledge of the Veszprém Cathedral to posterity.

In 2004, however, he revisited his earlier notes and documentation, reviewed his more or less finalised survey drawings, and used them to create a consolidated version of his architectural history findings.

Despite many unanswered questions, it reflected the coherent picture which he had had in his mind all along, but only put down in writing then, prompted by the practical needs of the façade's restoration. This is the main reason for publishing the documentation. We hope that all those who want to know more about the past of the Veszprém Cathedral, who are able and willing to reflect on the topic, will enjoy reading his work.

A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE MÚLTJÁBÓL
című sorozatban megjelent kötetek

1. LUKCSICS Pál – PFEIFFER János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém, 1933.
2. PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.
3. BEDY Vince: *A felsőörsi prépostság története*. Veszprém, 1934.
4. HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások (Az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Versegly Ferenc és Horváth János levelezése 1812–1822*. Veszprém, 1937.
5. MOLNÁR Ernő: *A nagyjenő-tüskevári páloskolostor*. Veszprém, 1936.
6. AGGHÁZY Mária: *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században*. Veszprém, 1937.
7. MESZLÉNYI Antal: *Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–1846-ban*. Veszprém, 1941.
8. HERMANN Egyed – EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942.
9. PFEIFFER János: *A veszprémi káptalan újkori statútumai (1667–1780)*. Veszprém, 1943.
10. PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. Veszprém, 1947.
11. HERMANN Egyed: *Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821)*. Veszprém, 1947.
12. HOSS József: *A kaposvári plébánia története*. Veszprém, 1948.
13. PETRÁK Mihály: *Acsády Ádám veszprémi püspöksége (1725–1744)*. Veszprém, 1949.
14. TAKÁCS Lajos: *Ranolder János veszprémi püspök élete és munkássága (1806–1875)*. Veszprém, 1987.
15. BOZSÓKY Pál Gerő: *Segesdi krónika*. Veszprém, 1993.
16. KÖRMENDY József: *Gr. Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök élete és munkássága (1665–1720)*. Veszprém, 1995.

17. KÖRMENDY József – RAJCSI Pál: *Rott Nándor veszprémi püspök bér má-lási feljegyzései (1921–1938)*. Veszprém, 2000.
18. GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára (1002–1523)*. Veszprém, 2007.
19. M. TÓTH Antal: *A veszprémi székesegyház XVIII–XIX. századi zenéje*. Veszprém, 2007.
20. ÉRSZEGI Géza – SOLYMOSI László: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet*. Veszprém, 2008.
21. HUCHTHAUSEN Lajos: *Bilingérezések. Történetek a veszprémi egyház-megyé XX. századi életéből*. Balatonkiliti–Veszprém, 2009.
22. HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház-és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010.
23. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászentelésének tiszteletére*. Veszprém, 2011.
24. KÁLMÁN Dániel – MIHALIK Béla Vilmos – ZARNÓCZKI Áron (közzéteszik): *A veszprémi káptalan 1727. és 1755. évi urbáriumai*. Veszprém, 2012.
25. DRESKA Gábor – KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém, 2014.
26. KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Szerzetesrendek a veszprémi egyházme-gyében. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*. Veszprém, 2015.
27. VARGA Tibor László (szerk.): *Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús vesztesége-iről I.* Veszprém, 2015.
28. HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*. Veszprém, 2015.
29. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Nehéz időkben dönteni kell.” A veszprémi püspökség a második világháború idején. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2015. augusztus 26-án rendezett konferencia előadásai*. Veszprém, 2016.
30. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül a romok között.” A veszprémi egyházmegye 1945 és 1972 között. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2016. augusztus 24–25-én rendezett konferencia előadásai*. Veszprém, 2017.

31. VARGA Tibor László (szerk.): „Püspök urat is őrizetbe veszem.” *Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről II.* Veszprém, 2018.
32. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): „Folyamatosság és változás.” *Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai.* Veszprém, 2018.
33. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században. A veszprémi Szaléziánumban 2018. szeptember 6-án rendezett konferencia előadásai.* Veszprém, 2019.
34. DRESKA Gábor (szerk.): *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479. A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei.* Veszprém, 2019.
35. KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye.* Veszprém, 2020.
36. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *Rott Nándor és kora. A katolikus egyház 1918–1919-ben és a veszprémi püspökség a két világháború között. A veszprémi Szaléziánumban 2019. március 21-én és augusztus 29-én rendezett konferenciák előadásai.* Veszprém, 2020.
37. KANÁSZ Viktor (szerk.): *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye.* Veszprém, 2021.
38. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): „*Capella reginalis*”. *A veszprémi püspökség a középkorban. A Veszprémi Érseki Főiskolán 2020. augusztus 27-én rendezett konferencia előadásai.* Veszprém, 2021.
39. KARLINSZKY Balázs: *A veszprémi székeskáptalan archontológiája 1079–1556.* Veszprém, 2022.
40. DRESKA Gábor (szerk.): *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1480–1503. A Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár középkori oklevelei.* Veszprém, 2024.
41. KARLINSZKY Balázs – VARGA Tibor László (szerk.): *A veszprémi püspökség „hosszú 19. százada”. A veszprémi egyházmegye története 1777–1917 között. A Veszprémi Érseki Főiskolán 2022. május 4-én és 2023. szeptember 28-án rendezett konferenciák előadásai.* Veszprém, 2024.

